

ІМПЕРІАЛІЗМ, ЯК НАЙВИЩА СТАДІЯ КАПІТАЛІЗМУ ¹²³

(ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС)

Написано в січні — червні 1916 р.

Вперше надруковано в середині 1917 р. в Петрограді окремою брошурою видавництвам «Парус»; передмова до французького і німецького видань — у 1921 р. в журналі «Коммунистический Интернационал» № 18

Друкуються за рукописом, звіреним з текстом брошури; передмова до французького і німецького видань — за текстом журналу

Н. ЛЕНИНЪ (ВЛ. ИЛЬИНЪ).

ИМПЕРІАЛИЗМЪ, КАКЪ НОВѢЙШІЙ ЭТАПЪ КАПИТАЛИЗМА.

(Популярный очеркъ).

СКЛАДЪ ИЗДАНІЯ:

Книжный складъ и магазинъ „Жизнь и Знаніе“
Петроградъ, Поварской пер., 2, кв. 9 и 10. Тел. 227—42.
1917 г.

Обкладинка книги В. І. Леніна
«Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»... 1917 р.
Зменшено

ПЕРЕДМОВА

Пропонована до уваги читача брошура написана мною навесні 1916 р. в Цюріху. В тамошніх умовах роботи мені доводилось, природно, відчувати певну недостачу французької і англійської літератури і дуже велику недостачу — літератури російської. Але все ж головну англійську працю про імперіалізм, книгу Дж.-А. Гобсона, я використав з тією увагою, якої ця праця, на моє переконання, заслуговує.

Брошура писана для царської цензури. Тому я не тільки був змушений якнайсуворіше обмежити себе виключно теоретичним — економічним особливо — аналізом, але й формулювати необхідні нечисленні зауваження щодо політики з величезною обережністю, натяками, тією езопівською — клятою езопівською — мовою, до якої царизм змушував удаватися всіх революціонерів, коли вони брали в руки перо для «легального» твору.

Тяжко перечитувати тепер, у дві свободи, ці покалічені думкою про царську цензуру, здавлені, стиснуті в залізні лещата місця брошури. Про те, що імперіалізм є переддень соціалістичної революції, про те, що соціалшовінізм (соціалізм на словах, шовінізм на ділі) є повна зрада соціалізму, повний перехід на сторону буржуазії, що цей розкол робітничого руху стоїть в зв'язку з об'єктивними умовами імперіалізму і т. п. — мені доводилося говорити «рабською» мовою, і я змушений відіслати читача, що цікавиться питанням, до перевидання моїх зарубіжних статей 1914—1917 років, яке

незабаром вийде. Особливо варто відзначити одно місце, на сторінці 119—120 *: щоб у цензурній формі пояснити читачеві, як безсоромно брешуть капіталісти і соціалшовіністи, що перейшли на їх сторону (з якими так непослідовно бореться Каутський), в питанні про анексії, як безсоромно вони *прикривають* анексії *своїх* капіталістів, я змушений був узяти приклад... Японії! Уважний читач легко підставить замість Японії — Росію, а замість Кореї — Фінляндію, Польщу, Курляндію, Україну, Хіву, Бухару, Естляндію та інші не великоросами заселені області.

Я хотів би сподіватися, що моя брошура допоможе розібратися в основному економічному питанні, без вивчення якого не можна нічого зрозуміти в оцінці сучасної війни і сучасної політики, а саме: в питанні про економічну суть імперіалізму.

Автор

Петроград. 26 квітня 1917 року.

* Дип. цей том, стор. 395. *Ред.*

ПЕРЕДМОВА ДО ФРАНЦУЗЬКОГО І НІМЕЦЬКОГО ВИДАНЬ ¹²⁴

I

Ця книжка написана, як зазначено в передмові до російського видання, у 1916 році для царської цензури. Я не маю можливості переробити весь текст тепер, та це було б, мабуть, недоцільно, бо основне завдання книги було і лишається: показати за зведеними даними незаперечної буржуазної статистики і визнаннями буржуазних учених всіх країн, яка була *підсумкова картина* всесвітнього капіталістичного господарства, в його міжнародних взаємовідносинах, на початку ХХ століття, напередодні першої всесвітньої імперіалістської війни.

Почасти буде навіть небезкорисно для багатьох комуністів у передових капіталістичних країнах переконалися на прикладі цієї, *легальної з точки зору царської цензури*, книжки в можливості — і необхідності — використовувати навіть ті мізерні рештки легальності, які лишаються ще для комуністів у сучасній, скажімо, Америці або у Франції після недавнього, майже поголовного арешту комуністів, для роз'яснення всієї облудності соціал-пацифістських поглядів і надій на «світову демократію». А найпотрібніші доповнення до цієї підцензурної книжки я спробую дати в цій передмові.

II

У книжці доведено, що війна 1914—1918 років була з обох боків імперіалістською (тобто загарбною, грабіжницькою, розбійницькою) війною, війною за дільбу

світу, за поділ і переділ колоній, «сфер впливу» фінансового капіталу і т. д.

Бо доказ того, який справжній соціальний, або точніше: справжній класовий характер війни міститься, звичайно, не в дипломатичній історії війни, а в аналізі *об'єктивного* становища командуючих класів в усіх воюючих державах. Щоб змалювати це об'єктивне становище, треба взяти не приклади і не окремі дані (при величезній складності явищ суспільного життя можна завжди підшукати яку завгодно кількість прикладів або окремих даних для підтвердження якого завгодно положення), а неодмінно *сукупність* даних про *основи* господарського життя *всіх* воюючих держав і *всього* світу.

Саме такі зведені дані, які не можуть бути спростовані, наведені мною в картині *поділу світу* в 1876 і 1914 роках (у § 6) і поділу *залізниць* всього світу в 1890 і 1913 роках (у § 7). Залізниці, це — підсумки найголовніших галузей капіталістичної промисловості, кам'яновугільної і залізобудівної, підсумки — і найбільш наочні показники розвитку світової торгівлі і буржуазно-демократичної цивілізації. Як зв'язані залізниці з великим виробництвом, з монополіями, з синдикатами, картелями, трестами, банками, з фінансовою олігархією, це показано в попередніх розділах книги. Розподіл залізничної сітки, нерівномірність його, нерівномірність її розвитку, це — підсумки сучасного, монополістичного капіталізму у *всесвітньому* масштабі. І ці підсумки показують абсолютну неминучість імперіалістських воєн на *такій* господарській основі, *поки* існує приватна власність на засоби виробництва.

Будування залізниць здається простим, природним, демократичним, культурним, цивілізаторським заходом: таке воно в очах буржуазних професорів, яким платять за підкрашування капіталістичного рабства, і в очах дрібнобуржуазних філістерів. Насправді капіталістичні нитки, які тисячами сітей зв'язують ці підприємства з приватною власністю на засоби виробництва взагалі, перетворили це будування в знаряддя гноблення *мільярда* людей (колонії плюс напівколонії),

тобто більше половини населення землі в залежних країнах і найманих рабів капіталу в «цивілізованих» країнах.

Приватна власність, основана на праці дрібного хазяїна, вільна конкуренція, демократія, — всі ці лозунги, якими обманюють робітників і селян капіталісти та їх преса, лишилися далеко позаду. Капіталізм переріс у всесвітню систему колоніального гноблення і фінансового придушення жменькою «передових» країн гігантської більшості населення землі. І дільба цієї «здобичі» відбувається між 2—3 всесвітньо могутніми, озброєними з ніг до голови хижакками (Америка, Англія, Японія), які втягують у *свою* війну за дільбу *своїї* здобичі всю землю.

III

Брест-Литовський мир ¹²⁵, продиктований монархічною Німеччиною, а потім далеко лютіший і підліший Версальський мир ¹²⁶, продиктований «демократичними» республіками, Америкою і Францією, а також «вільною» Англією, зробили якнайкориснішу послугу людству, викривши як найманих чорнильних кулі імперіалізму, так і реакційних міщан, хоч би вони й називали себе пацифістами і соціалістами, — які оспівували «вільсонізм» ¹²⁷, доводили можливість миру і реформ при імперіалізмі.

Десятки мільйонів трупів і калік, залишених війною, війною за те, англійська чи німецька група фінансових розбійників має дістати більше здобичі, і потім два ці «мирні договори» розкривають очі з небаченою раніше швидкістю мільйонам і десяткам мільйонів забитих, пригноблених, обманутих, одурених буржуазією людей. На ґрунті всесвітнього розорення, створеного війною, зростає, таким чином, всесвітня революційна криза; ця криза, які б довгі й тяжкі перипетії вона не проходила, не може скінчитись інакше, як пролетарською революцією та її перемогою.

Базельський маніфест II Інтернаціоналу, що дав у 1912 році оцінку саме тій війні, яка настала в 1914 році,

а не війні взагалі (війни бувають різні, бувають і революційні), цей маніфест лишився пам'ятником, що викриває весь ганебний крах, все ренегатство героїв II Інтернаціоналу.

Тому я передрукую зазначений маніфест в додатку до цього видання і звертаю увагу читачів ще і ще раз, що герої II Інтернаціоналу так само старанно обминають ті місця цього маніфесту, де говориться точно, ясно, прямо про зв'язок саме цієї грядущої війни з пролетарською революцією, — обминають так само старанно, як злодій обминає те місце, де він учинив крадіжку.

IV

Особливу увагу приділено в цій книжці критиці «каутськіанства», міжнародної ідейної течії, представленій в усіх країнах світу «найвидатнішими теоретиками», вождями II Інтернаціоналу (в Австрії — Отто Бауер і К^о, в Англії — Рамсей Макдональд та ін., у Франції — Альбер Тома і т. д. і т. п.) і безліччю соціалістів, реформістів, пацифістів, буржуазних демократів, попів.

Ця ідейна течія є, з одного боку, продукт розкладу, гниття II Інтернаціоналу, а з другого боку — неминучий плід ідеології дрібних буржуа, яких уся життєва обстановка тримає в полоні буржуазних і демократичних передсудів.

У Каутського і подібних до нього такі погляди є повне відречення саме від тих революційних основ марксизму, які цей письменник боронив десятки років, спеціально, між іншим, у боротьбі з соціалістичним опортунізмом (Бернштейна, Мільєрана, Гайндмана, Гомперса і т. п.). Тому не випадково, що в усьому світі «каутськіанці» об'єдналися тепер практично-політично з крайніми опортуністами (через II або жовтий Інтернаціонал ¹²⁸) і з буржуазними урядами (через коаліційні буржуазні уряди з участю соціалістів).

Зростаючий в усьому світі пролетарський революційний рух взагалі, комуністичний особливо не може обійтися без аналізу і викриття теоретичних помилок «ка-

утськіанства». Це тим більше так, що пацифізм і «демократизм» взагалі, які нітрохи не претендують на марксизм, але цілком так само, як Каутський і К⁰, затушовують глибину суперечностей імперіалізму і неминучість породженої ним революційної кризи, — ці течії поширені ще надзвичайно сильно в усьому світі. І боротьба з цими течіями обов'язкова для партії пролетаріату, яка повинна відвойовувати від буржуазії одурених нею дрібних хазяйчиків і мільйони трудящих, поставлених у більш-менш дрібнобуржуазні умови життя.

V

Треба сказати кілька слів про розділ VIII: «Паразитизм і загнивання капіталізму». Як уже відзначено в тексті книги, Гільфердінг, колишній «марксист», тепер соратник Каутського і один з головних представників буржуазної, реформістської політики в «Незалежній с.-д. партії Німеччини» ¹²⁹, зробив у цьому питанні крок назад у порівнянні з *одвертим* пацифістом і реформістом, англійцем Гобсоном. Міжнародний розкол всього робітничого руху тепер уже виявився цілком (II і III Інтернаціонал). Виявився також і факт збройної боротьби і громадянської війни між обома течіями: підтримка Колчака і Денікіна в Росії меншовиками і «соціалістами-революціонерами» проти більшовиків, шейдеманівці і Носке з К⁰ в Німеччині з буржуазією проти спартаківців ¹³⁰, те саме в Фінляндії, Польщі, Угорщині і т. д. В чому ж економічна основа цього всесвітньо-історичного явища?

Саме в паразитизмі і загниванні капіталізму, які властиві його найвищій історичній стадії, тобто імперіалізові. Як доведено в цій книжці, капіталізм виділив тепер *жменьку* (менше однієї десятої частки населення землі, при «найщедрішому» і перебільшеному підрахунку менше однієї п'ятої) особливо багатих і могутніх держав, які грабують — звичайною «стрижкою купонів» — увесь світ. Вивіз капіталу дає доход 8—10 мільярдів франків на рік, за довоєнними цінами і

довоєнною буржуазною статистикою. Тепер, звичайно, багато більше.

Зрозуміло, що з такого гігантського *надприбутку* (бо його одержують понад той прибуток, який капіталісти видушують з робітників «своїх» країн) *можна підкуповувати* робітничих вождів і верхній прошарок робітничої аристократії. Його й підкуповують капіталісти «передових» країн — підкуповують тисячами способів, прямих і посередніх, відкритих і прикритих.

Ця верства обуржуазнених робітників або «робітничої аристократії», цілком міщанських щодо способу життя, щодо розмірів заробітків, щодо всього свого світогляду, є головною опорою II Інтернаціоналу, а в наші дні головною *соціальною* (не військовою) *опорою буржуазії*. Бо це справжні *агенти буржуазії в робітничому русі*, робітничі прикажчики класу капіталістів (*labor lieutenants of the capitalist class*), справжні провідники реформізму і шовінізму. В громадянській війні пролетаріату з буржуазією вони неминуче стають, в неمالій кількості, на сторону буржуазії, на сторону «версальців»¹³¹ проти «комунарів».

Не зрозумівши економічних коренів цього явища, не оцінивши його політичного і суспільного значення, не можна зробити ні кроку в справі розв'язання практичних завдань комуністичного руху і грядущої соціальної революції.

Імперіалізм є переддень соціальної революції пролетаріату. Це підтвердилося з 1917 року у всесвітньому масштабі.

6 липня 1920 р.

Н. Ленін

Перша сторінка
рукопису В. І. Леніна
«Імперіалізм, як найвища
стадія капіталізму». —
1916 р.
Зменшено

За останні 15—20 років, особливо після іспано-американської (1898) і англо-бурської (1899—1902) війни, економічна, а також політична література старого і нового світу все частіше й частіше спиняється на понятті «імперіалізм» для характеристики епохи, яку ми переживаємо. У 1902 році в Лондоні і Нью-Йорку вийшов у світ твір англійського економіста Дж.-А. Гобсона: «Імперіалізм». Автор, що стоїть на точці зору буржуазного соціал-реформізму і пацифізму — однорідній, по суті, з теперішньою позицією колишнього марксиста К. Каутського, — дав дуже хороший і докладний опис основних економічних і політичних особливостей імперіалізму¹³². В 1910 році у Відні вийшов у світ твір австрійського марксиста Рудольфа Гільфердінга: «Фінансовий капітал» (російський переклад: Москва, 1912). Незважаючи на помилку автора в питанні про теорію грошей і на певну схильність до примирення марксизму з опортунізмом, цей твір являє собою надзвичайно цінний теоретичний аналіз «новітньої фази в розвитку капіталізму» — так говорить підзаголовок книги Гільфердінга¹³³. По суті, те, що говорилося за останні роки про імперіалізм — особливо у величезній кількості журнальних і газетних статей на цю тему, а також в резолюціях, наприклад, Хемніцького¹³⁴ і Базельського конгресів, які відбулися восени 1912 року, — навряд чи виходило за коло ідей, викладених або, точніше, підсумованих у обох названих авторів...

Далі ми спробуємо коротко викласти, в можливо популярнішій формі, зв'язок і взаємовідношення ос-

новних економічних особливостей імперіалізму. На не-економічній стороні справи спинитись, як вона б цього заслуговувала, нам не доведеться. Посилання на літературу та інші примітки, які можуть цікавити не всіх читачів, ми віднесемо на кінець брошури.

І. КОНЦЕНТРАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА І МОНОПОЛІЇ

Величезне зростання промисловості і надзвичайно швидкий процес зосередження виробництва в дедалі більших підприємствах становлять одну з найбільш характерних особливостей капіталізму. Найповніші і найточніші дані про цей процес дають сучасні промислові переписи.

В Німеччині, наприклад, з кожної тисячі промислових підприємств було великих, тобто таких, що мали понад 50 найманих робітників, у 1882 р. — 3; в 1895 р. — 6 і в 1907 р. — 9. На них припадало з кожної сотні робітників: 22, 30 і 37. Але концентрація виробництва далеко сильніша, ніж концентрація робітників, бо праця у великих закладах далеко продуктивніша. На це вказують дані про парові машини і про електричні двигуни. Коли взяти те, що в Німеччині називають промисловістю в широкому розумінні, тобто включаючи і торгівлю і шляхи сполучення і т. п., то матимемо таку картину. Великих закладів 30 588 з 3 265 623, тобто всього 0,9%. У них робітників — 5,7 мільйонів з 14,4 млн., тобто 39,4%; парових кінських сил — 6,6 млн. з 8,8, тобто 75,3%; електричних — 1,2 млн. кіловат з 1,5 млн., тобто 77,2%.

Менше ніж одна сота частка підприємств має *більше* $\frac{3}{4}$ загальної кількості парової і електричної сили! На 2,97 млн. дрібних (до 5 найманих робітників) підприємств, які становлять 91% усього числа підприємств, припадає всього 7% парової і електричної сили! Десятки тисяч найбільших підприємств — усе; мільйони дрібних — ніщо.

Закладів, що мають 1000 і більше робітників, було в Німеччині в 1907 р. 586. У них майже *десята* частка (1,38 млн.) загального числа робітників і *майже тре-*

тина (32%) загальної суми парової і електричної сили *. Грошовий капітал і банки, як побачимо, надають цій перевазі жменьки найбільших підприємств ще більшої сили тиснення і притому в найбуквальнішому значенні слова, тобто мільйони дрібних, середніх і навіть частина великих «хазяїв» опиняються на ділі в цілковитому поневоленні у кількох сотень мільйонерів-фінансистів.

В іншій передовій країні сучасного капіталізму, в Сполучених Штатах Північної Америки, зростання концентрації виробництва ще сильніше. Тут статистика виділяє промисловість у вузькому розумінні слова і групує заклади за величиною вартості річного продукту. В 1904 році найбільших підприємств, з продукцією на 1 мільйон доларів і більше, було 1900 (з 216 180, тобто 0,9%) — у них 1,4 млн. робітників (з 5,5 млн., тобто 25,6%) і 5,6 мільярда продукції (з 14,8 млрд., тобто 38%). Через 5 років, у 1909 р. відповідні цифри: 3060 підприємств (з 268 491; — 1,1%) з 2,0 млн. робітників (з 6,6; — 30,5%) і з 9,0 мільярдами продукції (з 20,7 мільярда; — 43,8%) **.

Майже половина всієї продукції всіх підприємств країни в руках однієї сотні частки загального числа підприємств! І ці три тисячі підприємств-гігантів охоплюють 258 галузей промисловості ¹³⁵. Звідси ясно, що концентрація, на певному ступені її розвитку, сама собою підводить, можна сказати, щільно до монополії. Бо кільком десяткам гігантських підприємств легко прийти до угоди між собою, а з другого боку утруднення конкуренції, тенденція до монополії породжується саме великим розміром підприємств. Це перетворення конкуренції в монополію становить собою одно з найважливіших явищ — якщо не найважливіше — в економіці новітнього капіталізму, і нам треба докладніше спинитися на ньому. Але спочатку ми повинні усунути одно можливе непорозуміння.

Американська статистика говорить: 3000 гігантських підприємств у 250 галузях промисловості. Начебто

* Зведення цифр за *Annalen des deutschen Reichs*, 1911, Zahn (Аннали Німецької держави, 1911, Цан. Ред.).

** *Statistical Abstract of the United States* 1912, p. 202 (Статистичний збірник Сполучених Штатів за 1912 рік, стор. 202. Ред.).

всього по 12 підприємств найбільшого розміру на кожну галузь.

Але це не так. Не в кожній галузі промисловості є великі підприємства; а з другого боку, дуже важливою особливістю капіталізму, який досяг найвищого ступеня розвитку, є так звана *комбінація*, тобто сполучення в одному підприємстві різних галузей промисловості, які являють собою або послідовні ступені обробки сировини (наприклад, виплавка чавуну з руди і переробка чавуну в сталь, а далі, може, виробництво тих чи інших готових продуктів із сталі),— або відіграють допоміжну роль одна відносно другої (наприклад, обробка покидьків або побічних продуктів; виробництво предметів упаковки і т. п.).

«Комбінація,— пише Гільфердінг,— вирівнює різниці кон'юнктури і тому забезпечує для комбінованого підприємства більшу сталість норми прибутку. По-2-е, комбінація приводить до усунення торгівлі. По-3-є, вона робить можливими технічні вдосконалення, а значить, і одержання додаткового прибутку в порівнянні з «чистими» (тобто не комбінованими) підприємствами. По-4-е, вона зміцнює позицію комбінованого підприємства в порівнянні з «чистим»,— підсилює його в конкурентній боротьбі під час великої депресії (заминки в справах, кризи), коли зниження цін сировини відстає від зниження ціни фабрикатів» *.

Німецький буржуазний економіст Гейман, який присвятив спеціальний твір описові «мішаних», тобто комбінованих, підприємств у німецькій залізоробній промисловості, говорить: «чисті підприємства гинуть, роздавлені високою ціною на матеріали, при низьких цінах на готові продукти». Виходить така картина:

«Залишились, з одного боку, великі, кам'яновугільні компанії, з видобутком вугілля в кілька мільйонів тонн, міцно організовані у своєму кам'яновугільному синдикаті; а потім тісно зв'язані з ними великі сталеліварні заводи із своїм стальним синдикатом. Ці гігантські підприємства з продукцією сталі в 400 000 тонн

* «Фінансовий капітал», рос. пер., стор. 286—287.

(тонна = 60 пудів) на рік, з величезним видобутком руди і кам'яного вугілля, з виробництвом готових виробів із сталі, з 10 000 робітників, які живуть по казармах заводських селищ, іноді з своїми власними залізницями і гаванями,— є типовими представниками німецької залізної промисловості. І концентрація йде все далі й далі вперед. Окремі підприємства стають все більшими; все більша кількість підприємств однієї і тієї самої або різних галузей промисловості згуртовується в гігантські підприємства, для яких півдюжини великих берлінських банків служать і опорою і керівниками. Щодо німецької гірничої промисловості точно доведена правильність учення Карла Маркса про концентрацію; правда, це стосується країни, в якій промисловість захищена охоронними митами і перевізними тарифами. Гірничу промисловість Німеччини дозріла для експропріації*.

До такого висновку повинен був прийти сумлінний,— що є винятком,— буржуазний економіст. Треба відзначити, що він немовби виділяє Німеччину окремо, з огляду на захист її промисловості високими охоронними митами. Але ця обставина могла лише прискорити концентрацію і утворення монополістичних союзів підприємців, картелів, синдикатів і т. п. Надзвичайно важливо, що в країні вільної торгівлі, Англії, концентрація *теж* приводить до монополії, хоч трохи пізніше і в іншій, може, формі. Ось що пише професор Герман Леві в спеціальному дослідженні про «Монополії, картелі і трести» за даними про економічний розвиток Великобританії:

«У Великобританії саме великий розмір підприємств і їх високий технічний рівень несуть у собі тенденцію до монополії. З одного боку, концентрація привела до того, що на підприємство доводиться витратити величезні суми капіталу; тому нові підприємства стоять перед дедалі вищими вимогами щодо розмірів необхідного капіталу, і цим утруднюється їх поява. А з дру-

* Hans Gideon Heymann. «Die gemischten Werke im deutschen Eisenengewerbe». Stuttgart, 1904 (SS. 256, 278—279) (Ганс Гідеон Гейман. «Мішані підприємства в німецькій великій залізничній промисловості». Штутгарт, 1904 (стор. 256; 278—279). Ред.).

гого боку (і цей пункт ми вважаємо важливішим), кожне нове підприємство, яке хоче стати на рівні гігантських підприємств, створених концентрацією, змушене виробляти таку величезну надлишкову кількість продуктів, що прибутковий продаж їх можливий тільки при незвичайному збільшенні попиту, а в противному разі цей надлишок продуктів знизить ціни до рівня, не вигідного ні для нового заводу ні для монополістичних союзів». В Англії монополістичні союзи підприємців, картелі і трести, виникають здебільшого — на відміну від інших країн, де охоронні мита полегшують картелювання, — лише тоді, коли кількість головних конкуруючих підприємств зводиться до «якихось двох дюжин». «Вплив концентрації на породження монополії у великій промисловості виявляється тут з кристальною ясністю» *.

Півстоліття тому, коли Маркс писав свій «Капітал», вільна конкуренція здавалася величезній більшості економістів «законом природи». Казенна наука намагалася вбити змовою мовчання твір Маркса, який довів теоретичним і історичним аналізом капіталізму, що вільна конкуренція породжує концентрацію виробництва, а ця концентрація на певному ступені свого розвитку веде до монополії. Тепер монополія стала фактом. Економісти пишуть гори книг, описуючи окремі прояви монополії і продовжуючи хором заявляти, що «марксизм спростований». Але факти — уперта річ, як каже англійське прислів'я, і на них хоч-не-хоч доводиться зважати. Факти показують, що відмінності між окремими капіталістичними країнами, наприклад, щодо протекціонізму або вільної торгівлі, зумовлюють лише неістотні відмінності в формі монополій або в часі появи їх, а породження монополії концентрацією виробництва взагалі є загальний і основний закон сучасної стадії розвитку капіталізму.

Для Європи можна встановити досить точно час *остаточної* зміни старого капіталізму новим: це якраз —

* Hermann Levy. «Monopole, Kartelle und Trusts». Jena, 1909, SS. 286, 290, 298 (Герман Леві. «Монополії, картелі і трести». Ієна, 1909, стор. 286, 290, 298. Ред.).

початок ХХ століття. В одній з найновіших зведених праць з історії «утворення монополій» ми читаємо:

«Можна навести з епохи до 1860 р. окремі приклади капіталістичних монополій; можна відкрити в них зародки тих форм, що є такими звичайними тепер; але все це безумовно — доісторичні часи для картелів. Справжній початок сучасних монополій відноситься, щонайраніше, до 1860 років. Перший великий період розвитку монополій починається з міжнародного пригнічення промисловості 1870 років і сягає до початку 1890 років». «Якщо розглядати справу в європейському масштабі, то граничним пунктом розвитку вільної конкуренції є 60-і й 70-і роки. Тоді Англія закінчила побудову своєї капіталістичної організації старого стилю. В Німеччині ця організація вступила в рішучу боротьбу з ремеслом і домашньою промисловістю і почала створювати собі свої форми існування».

«Великий переворот починається з краху 1873 року або, точніше, з депресії, яка настала слідом за ним і яка — з ледве помітною перервою на початку 80-х років і з надзвичайно сильним, але коротким піднесенням коло 1889 року — заповнює 22 роки європейської економічної історії». «Під час короткого періоду піднесення 1889—1890 рр. картелями дуже користувались для використання кон'юнктури. Необдумана політика підіймала вгору ціни ще швидше і ще сильніше, ніж це сталося б без картелів, і майже всі ці картелі загинули безславно «в могилі краху». Минуло ще п'ять років поганих справ і низьких цін, але в промисловості панував уже не колишній настрій. Депресію не вважали вже за щось само собою зрозуміле, в ній бачили лише паузу перед новою сприятливою кон'юктурою».

І от картельний рух вступив у свою другу епоху. Замість минушого явища картелі стають однією з основ усього господарського життя. Вони завойовують одну галузь промисловості за одною і насамперед обробку сирових матеріалів. Уже на початку 1890 років картелі виробили собі в організації коксового синдикату, за зразком якого створено вугільний синдикат, таку картельну техніку, далі якої рух, по суті, не пішов. Вели-

ке піднесення в кінці XIX століття і криза 1900—1903 років стоять — принаймні в гірничій і залізній промисловості — вперше цілком під знаком картелів. І якщо тоді це здавалося ще чимсь новим, то тепер для широкої суспільної свідомості стало само собою зрозумілою істиною, що великі частини господарського життя вилучені, як загальне правило, з вільної конкуренції» *.

Таким чином, ось основні підсумки історії монополій: 1) 1860 і 1870 роки — найвищий, граничний ступінь розвитку вільної конкуренції. Монополії лише ледве помітні зародки. 2) Після кризи 1873 р. широка смуга розвитку картелів, але вони ще виняток. Вони ще не тривкі. Вони ще минуше явище. 3) Піднесення кінця XIX століття і криза 1900—1903 рр.: картелі стають однією з основ усього господарського життя. Капіталізм перетворюється в імперіалізм.

Картелі договориються про умови продажу, строки платежу та ін. Вони ділять між собою області збуту. Вони визначають кількість вироблюваних продуктів. Вони встановлюють ціни. Вони розподіляють між окремими підприємствами прибуток і т. д.

Кількість картелів у Німеччині визначалась приблизно в 250 у 1896 р. і в 385 у 1905 році при участі в них близько 12 000 закладів **. Але всі визнають, що ці цифри применшені. З наведених вище даних німецької промислової статистики 1907 р. видно, що навіть 12 000 найбільших підприємств зосереджують, певно, більше половини загальної кількості парової і електричної сили. У Сполучених Штатах Північної Америки кількість

* Th. Vogelstein. «Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopolbildungen» в «Grundriß der Sozialökonomik». VI Abt., Tüb., 1914 (Т. Фогельштейн. «Фінансова організація капіталістичної індустрії і утворення монополій» в «Основах соціальної економіки». VI розділ, Тюбінген, 1914. Ред.). Пор. того ж автора: «Organisationsformen der Eisenindustrie und Textilindustrie in England und Amerika». Bd. I, Lpz., 1910 («Організаційні форми залізничної і текстильної промисловості в Англії і Америці». Том I, Лейпциг, 1910. Ред.).

** Dr. Riesser. «Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration im Zusammenhange mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland». 4. Aufl., 1912, S. 149.— R. Liefmann. «Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkswirtschaftlichen Organisation». 2. Aufl., 1910, S. 25 (Д-р Рієсер. «Німецькі великі банки і їх концентрація в зв'язку з загальним розвитком господарства в Німеччині». 4 вид., 1912, стор. 149.— Р. Ліфман. «Картелі й трести і дальший розвиток народногосподарської організації». 2 вид., 1910, стор. 25. Ред.).

трестів визначалася в 1900 р. — в 185; у 1907 р. — в 250. Американська статистика поділяє всі промислові підприємства на належні окремим особам, фірмам і корпораціям. Останнім належало в 1904 році — 23,6%, в 1909 р. — 25,9%, тобто понад чверть загальної кількості підприємств. Робітників у цих закладах було 70,6% у 1904 і 75,6%, три чверті загальної кількості, в 1909 р.; розміри виробництва були 10,9 і 16,3 мільярда доларів, тобто 73,7% і 79,0% загальної суми.

В руках картелів і трестів зосереджується нерідко сім-вісім десятих усього виробництва даної галузі промисловості. Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат на час свого заснування в 1893 році концентрував 86,7% усього виробництва вугілля в районі, а в 1910 році вже 95,4% *. Монополія, яка утворюється таким чином, забезпечує гігантські доходи і веде до утворення технічно-виробничих одиниць неосяжного розміру. Знаменитий газовий трест у Сполучених Штатах (Standard Oil Company) був заснований у 1900 р. Його капітал становив 150 мільйонів доларів. Випущено було звичайних акцій на 100 млн. і привілейованих на 106 млн. На ці останні виплачувалось дивіденду в 1900—1907 роках: 48, 48, 45, 44, 36, 40, 40, 40%, всього 367 мільйонів доларів. З 1882 по 1907 рік було одержано чистого прибутку 889 млн. доларів; з них 606 млн. виплачено в дивіденд, а решта пішла на резервний капітал **. «На всіх підприємствах сталюого тресту (United States Steel Corporation) було в 1907 р. не менш як 210 180 робітників і службовців. Найбільше підприємство німецької гірничої промисловості, Гельзенкірхенське гірниче товариство (Gelsenkirchener Bergwerksgesellschaft), мало в 1908 р. — 46 048 робітників і службовців» ***. Ще в 1902 р. сталюий трест виробляв

* Dr. Fritz Kestner. «Der Organisationszwang. Eine Untersuchung über die Kämpfe zwischen Kartellen und Außenseitern». Brl., 1912, стор. 11 (Д-р Фріц Кестнер. «Примус до організації. Дослідження про боротьбу між картелями і сторонніми». Берлін. Ред.).

** R. Liefmann. «Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen». 1. Aufl., Jena, 1909, стор. 212 (Р. Ліфман. «Товариства участі і фінансування. Дослідження про сучасний капіталізм і про роль цінних паперів». 1 видання, Йена. Ред.).

*** Там же, стор. 218.

9 мільйонів тонн сталі *. Його продукція сталі становила в 1901 р. — 66,3%, а в 1908 р. — 56,1% усієї продукції сталі в Сполучених Штатах **; видобуток руди — 43,9% і 46,3% за ті ж роки.

Звіт американської урядової комісії про трести говорить: «Їх перевага над конкурентами базується на великих розмірах їх підприємств і на їх чудово поставленій техніці. Тютюновий трест з самого свого заснування докладав усіх зусиль до того, щоб у широких розмірах замінити ручну працю машинною повсюди. Він скуповував для цієї мети всі патенти, що мали яке-небудь відношення до обробки тютюну, і витратив на це величезні суми. Багато патентів виявлялись спочатку непридатними, і їх доводилось переробляти інженерам, що були на службі у тресту. В кінці 1906 р. було створено два філіальні товариства з виключною метою скуповувати патенти. Для тієї ж мети трест заснував свої ливарні, машинні фабрики і ремонтні майстерні. Один з цих закладів, у Брукліні, має в середньому 300 робітників; тут випробовуються винаходи для виробництва цигарок, маленьких сигар, нюхального тютюну, листового олова для упаковки, коробок та ін; тут же вдосконалюються винаходи» ***. «І інші трести держать у себе на службі так званих *developping engineers* (інженерів для розвитку техніки), завданням яких є винаходити нові прийоми виробництва і випробовувати технічні поліпшення. Стальний трест платить своїм інженерам і робітникам високі премії за винаходи, які можуть підвищити техніку або зменшити витрати» ****.

Так само організовано справу технічних поліпшень у німецькій великій промисловості, наприклад, у хімічній, яка розвинулась так гігантськи за останні де-

* Dr. S. Tschlerschky. «Kartell und Trust». Gött., 1903, стор. 13 (Д-р З. Чіршкі. «Картель і трест». Геттінген. Ред.).

** Th. Vogelstein. «Organisationsformen», стор. 275.

*** Report of the Commissioner of Corporations on the Tobacco Industry. Washington, 1909, стор. 266 (Звіт члена комісії про об'єднання в тютюновій промисловості. Вашингтон. Ред.) — цитовано за книгою «Dr. Paul Tafel. «Die nordamerikanischen Trusts und ihre Wirkungen auf den Fortschritt der Technik». Stuttgart, 1913, стор. 48 (Д-р Пауль Тафель. «Північноамериканські трести і їх вплив на розвиток техніки». Штутгарт. Ред.).

**** Там же, стор. 48—49.

сятиріччя. Процес концентрації виробництва уже до 1908 р. створив у цій промисловості дві головні «групи», які по-своєму теж підходили до монополії. Спочатку ці групи були «двоїстими союзами» двох пар найбільших фабрик, кожна з капіталом 20—21 мільйон марок: з одного боку, колишня Майстера, фабрика в Хохсті і Касселле у Франкфурті-на-Майні, з другого боку, анілінова й содова фабрика в Людвігсгафені і колишня Байєра в Ельберфельді. Потім у 1905 р. одна група, а в 1908 р. друга вступила в угоду кожна ще з однією великою фабрикою. Утворилось два «троїстих союзи» з капіталом 40—50 мільйонів марок кожний, і між цими «союзами» вже почалось «зближення», «договори» про ціни і т. д.*.

Конкуренція перетворюється в монополію. Відбувається гігантський прогрес усупільнення виробництва. Зокрема усупільнюється і процес технічних винаходів та вдосконалень.

Це вже зовсім не те, що стара вільна конкуренція роздроблених хазяїв, які не знають нічого один про одного і виробляють для збуту на невідомому ринку. Концентрація дійшла до того, що можна провести приблизний облік усіх джерел сирових матеріалів (наприклад, залізорудні землі) в даній країні і навіть, як побачимо, в ряді країн, в усьому світі. Такий облік не тільки проводиться, але ці джерела захоплюються в одні руки гігантськими монополістичними союзами. Проводиться приблизний облік розмірів ринку, який «ділять» між собою, за договірною угодою, ці союзи. Монополізується навчена робоча сила, наймаються найкращі інженери, захоплюються шляхи і засоби сполучення — залізниці в Америці, пароплавні товариства в Європі і в Америці. Капіталізм у його імперіалістській стадії щільно підводить до найбільш всебічного усупільнення виробництва, він втягує, так би мовити, капіталістів, всупереч їх волі і свідомості, в якийсь новий

* Riesser, назв. тв., стор. 547 і далі за 3-м вид. Газети повідомляють (червень 1916) про новий гігантський трест, що об'єднує хімічну промисловість Німеччини.

суспільний порядок, перехідний від повної свободи конкуренції до повного усуспільнення.

Виробництво стає суспільним, але привласнення лишається приватним. Суспільні засоби виробництва лишаються приватною власністю невеликої кількості осіб. Загальні рамки формально визнаваної вільної конкуренції лишаються, і гніт небагатьох монополістів над рештою населення стає в сто раз тяжчим, відчутнішим, нестерпнішим.

Німецький економіст Кестнер присвятив окремий твір «Боротьбі між картелями і сторонніми», тобто підприємцями, які не входять до картелю. Він назвав цей твір: «Примус до організації», тоді як треба було б говорити, звичайно, щоб не прикрашувати капіталізму, про примус до підкорення союзам монополістів. Початково поглянути просто хоч би на перелік тих засобів сучасної, новітньої, цивілізованої, боротьби за «організацію», до яких вдаються союзи монополістів: 1) позбавлення сирових матеріалів («...один з найважливіших прийомів для того, щоб примусити вступити в картель»); 2) позбавлення робочих рук за допомогою «альянсів» (тобто договорів капіталістів з робітничими спілками про те, щоб останні брали роботу тільки на картельованих підприємствах); 3) позбавлення підвозу; 4) позбавлення збуту; 5) договір з покупцем про ведення торгових зносин виключно з картелями; 6) планомірне збивання цін (для розорення «сторонніх», тобто підприємств, які не скоряються монополістам, витрачаються мільйони на те, щоб певний час продавати нижче собівартості: в бензиновій промисловості бували приклади зниження цін з 40 до 22-х марок, тобто майже вдвоє!); 7) позбавлення кредиту; 8) оголошення бойкоту.

Перед нами вже не конкуренційна боротьба дрібних і великих, технічно відсталих і технічно передових підприємств. Перед нами — удушення монополістами тих, хто не скоряється монополії, її гнітові, її сваволі. Ось як відбивається цей процес у свідомості буржуазного економіста:

«Навіть у галузі суто господарської діяльності,— пише Кестнер,— відбувається певне пересування від

торгової діяльності в колишньому розумінні до організаторсько-спекулятивної. Найбільший успіх має не купець, який уміє на основі свого технічного і торгового досвіду найкраще визначити потреби покупців, знайти і, так би мовити, «відкрити» попит, що лишається в прихованому стані, а спекулятивний геній (?!), який уміє наперед урахувати або хоч би тільки вгадати чуттям організаційний розвиток, можливість певних зв'язків між окремими підприємствами і банками...».

В перекладі на людську мову це означає: розвиток капіталізму дійшов до того, що, хоч товарне виробництво, як і раніше, «панує» і вважається основою всього господарства, але насправді воно вже підірване, і головні прибутки дістаються «геніям» фінансових махінацій. В основі цих махінацій і шахрайств лежить усупільнення виробництва, але гігантський прогрес людства, яке допрацювалось до цього усупільнення, йде на користь... спекулянтам. Ми побачимо далі, як «на цій підставі» міщансько-реакційна критика капіталістичного імперіалізму мріє про повернення *назад*, до «вільної», «мирної», «чесної» конкуренції.

«Тривале підвищення цін, як результат утворення картелів,— говорить Кестнер,— досі спостерігалось тільки щодо найважливіших засобів виробництва, особливо кам'яного вугілля, заліза, калі; і, навпаки, ніколи не спостерігалось щодо готових продуктів. Зв'язане з цим підвищення доходності так само обмежувалось індустрією, яка виробляє засоби виробництва. Це спостереження треба ще доповнити тим, що промисловість, яка обробляє сирові матеріали (а не напівфабрикати), не тільки здобуває вигоди у вигляді високих прибутків завдяки утворенню картелів на шкоду промисловості, яка займається дальшою переробкою напівфабрикатів, але й стала щодо цієї промисловості в певне *відношення панування*, якого не було при вільній конкуренції» *.

Підкреслені нами слова показують ту суть справи, яку так неохоче і рідко визнають буржуазні економісти і від якої так старанно намагаються відговоритися і

* Кестнер, наав. тв., стор. 254.

відмахнутися сучасні захисники опортунізму з К. Каутським на чолі. Відносини панування і зв'язаного з ним насильства — ось що типове для «новітньої фази в розвитку капіталізму», ось що з неминучістю повинно було вийти і вийшло з утворення всесильних економічних монополій.

Наведемо ще один приклад хазяйнування картелів. Там, де можна захопити в свої руки всі або головні джерела сировини, виникнення картелів і утворення монополій особливо легке. Але було б помилкою думати, що монополії не виникають і в інших галузях промисловості, де захоплення джерел сировини неможливе. В цементній промисловості сировий матеріал є всюди. Але й ця промисловість дуже картельована в Німеччині. Заводи об'єдналися в порайонні синдикати: південнонімецький, рейнсько-вестфальський і т. д. Ціни встановлені монополійні: 230—280 марок за вагон при собівартості 180 марок! Підприємства дають 12—16% дивіденду, причому не треба забувати, що «генії» сучасної спекуляції вміють спрямовувати в свої кишені великі суми прибутків крім того, що розподіляється як дивіденд. Щоб усунути конкуренцію з такої прибуткової промисловості, монополісти пускаються навіть на хитрощі: поширюються брехливі чутки про поганий стан промисловості, друкуються анонімні оголошення в газетах: «капіталісти! стережіться вкладати капітали в цементне діло»; нарешті, скуповують заклади «сторонніх» (тобто тих, що не беруть участі в синдикатах), платять їм «відступного» 60—80—150 тисяч марок*. Монополія прокладає собі дорогу всюди і всякими способами, починаючи від «скромної» виплати відступного і кінчаючи американським «застосуванням» динаміту до конкурента.

Усунення криз картелями є байка буржуазних економістів, які прикрашують капіталізм що б то не стало. Навпаки, монополія, яка створюється в деяких галузях промисловості, посилює і загострює хаотичність, властиву *всьому* капіталістичному виробництву

* «Zement» von L. Eschwege. «Die Bank» 186, 1909, 1, стор. 115 і далі («Цемент» Л. Ешвеге. «Банк». Ред.).

в цілому. Невідповідність у розвитку землеробства і промисловості, характерна для капіталізму взагалі, стає ще більшою. Привілейоване становище, в якому перебуває найбільш картельована так звана *важка* індустрія, особливо вугілля й залізо, приводить в інших галузях промисловості «до ще гострішого браку плано-мірності», як признається Ейделс, автор однієї з кращих праць про «відношення німецьких великих банків до промисловості» *.

«Чим більш розвинуте народне господарство, — пише Ліфман, безпардонний захисник капіталізму, — тим більше вдається воно до більш ризикованих або до закордонних підприємств, до таких, які вимагають довгого часу для свого розвитку, або, нарешті, до таких, які мають тільки місцеве значення» **. Збільшення ризикованості зв'язане, кінець кінцем, з гігантським збільшенням капіталу, який, так би мовити, летиться через край, тече за кордон і т. д. А разом з тим посилено швидко зростання техніки несе з собою все більше елементів невідповідності між різними сторонами народного господарства, хаотичності, криз. «Мабуть, — змушений визнати той же Ліфман, — людство має в недалекому майбутньому знову пережити великі перевороти в галузі техніки, які проявлять своє діяння і на народногосподарську організацію»... електрика, повітроплавання... «Звичайно і за загальним правилом в такі часи корінних економічних змін розвивається велика спекуляція...» ***

А кризи — всякого роду, економічні найчастіше, але не самі тільки економічні — в свою чергу у величезних розмірах посилюють тенденцію до концентрації і до монополії. Ось надзвичайно повчальне міркування Ейделса про значення кризи 1900 року, кризи, що відіграла, як ми знаємо, роль поворотного пункту в історії новітніх монополій:

* J. E. Idels. «Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie». Lpz., 1905, стр. 271 (Ейделс. «Відношення німецьких великих банків до промисловості, особливо до металургійної промисловості». Лейпциг. Ред.) ¹²⁷.

** L. I. fmann. «Beteiligungs- etc. Ges.», стр. 434.

*** Там же, стр. 465—466.

«Криза 1900 року застала поруч з гігантськими підприємствами в головних галузях промисловості ще багато підприємств з організацією, за теперішніми поняттями, застарілою, «чисті» підприємства» (тобто не комбіновані), «які піднялися вгору на гребені хвилі промислового піднесення. Падіння цін, зниження попиту привели ці «чисті» підприємства до такого тяжкого становища, яке або зовсім не торкнулось комбінованих гігантських підприємств, або зачепило їх на зовсім короткий час. Внаслідок цього криза 1900 року в незрівнянно більшій мірі привела до промислової концентрації, ніж криза 1873 року: ця остання створила теж певний добір найкращих підприємств, але при тодішньому рівні техніки цей добір не міг привести до монополії підприємств, які зуміли переможно вийти з кризи. Саме таку тривалу монополію, і притому в високій мірі, мають гігантські підприємства теперішньої залізничної і електричної промисловості завдяки їх дуже складній техніці, їх далеко проведеній організації, могутності їх капіталу, а потім у меншій мірі і підприємства машинобудівної, певних галузей металургійної промисловості, шляхів сполучення та ін.»*.

Монополія — ось останнє слово «новітньої фази в розвитку капіталізму». Але наші уявлення про справжню силу і значення сучасних монополій були б вкрай недостатні, неповні, применшені, коли б ми не взяли до уваги ролі банків.

II. БАНКИ І ЇХ НОВА РОЛЬ

Основною і первісною операцією банків є посередництво в платежах. В зв'язку з цим банки перетворюють бездіяльний грошовий капітал у діяльний, тобто такий, що дає прибуток, збирають всі і всякі грошові доходи, віддаючи їх в розпорядження класу капіталістів.

В міру розвитку банкової справи і концентрації її в небагатьох установах, банки переростають із скром-

* Jeidels, стор. 108.

ної ролі посередників у всесильних монополістів, які розпоряджаються майже всім грошовим капіталом всієї сукупності капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини в даній країні і в цілому ряді країн. Це перетворення численних скромних посередників у жменьку монополістів становить один з основних процесів переростання капіталізму в капіталістичний імперіалізм, і тому на концентрації банкової справи нам треба в першу чергу спинитися.

У 1907/8 р. вклади всіх акціонерних банків Німеччини, що мали капітал понад 1 мільйон марок, становили 7 мільярдів марок; у 1912/3 р. — уже 9,8 мільярда. Збільшення на 40% за п'ять років, причому з цих 2,8 млрд. збільшення 2,75 млрд. припадає на 57 банків, що мали капітал понад 10 мільйонів марок. Розподіл вкладів між великими і дрібними банками був такий *:

Процент усіх вкладів

	у берлінських великих бан- ків, числом 9	у решти 48-ми банків з капіта- лом понад 10 млн. марок	у 115 банків з капіталом 1—10 млн.	у дрібних банків (менше 1 млн.)
1907/8.....	47	32,5	16,5	4
1912/3.....	49	36	12	3

Дрібні банки відтіснені великими, з яких всього дев'ять концентрують майже половину всіх вкладів. Але тут ще не взято дуже багато чого до уваги, наприклад, перетворення цілого ряду дрібних банків у фактичні філії великих і т. д., про що буде мова далі.

У кінці 1913 року Шульце-Геверніц визначав вклади 9-ти берлінських великих банків у 5,1 мільярда марок із загальної суми близько 10 мільярдів ¹³⁸. Беручи до уваги не тільки вклади, а весь банковий капітал, той же автор писав: «В кінці 1909 року 9 берлінських великих банків, разом з примикаючими до них банками, управляли 11,3 мільярда марок, тобто близько 83%

* Alfred Lansburgh. «Fünf Jahre d. Bankwesen», «Die Bank», 1913, № 8, стор. 728 (Альфред Лансбург. «П'ять років діяльності німецьких банків», «Банк». Ред.).

всієї суми німецького банкового капіталу. «Німецький банк» («Deutsche Bank»), який управляє, *разом з примикаючими до нього банками*, сумою близько 3 мільярдів марок, є, поруч з пруським управлінням державних залізниць, найбільшим, і притому в високій мірі децентралізованим, скупченням капіталу в старому світі» *.

Ми підкреслили вказівку на «примикаючі» банки, бо вона стосується однієї з найважливіших відзначних особливостей новітньої капіталістичної концентрації. Великі підприємства, банки особливо, не тільки прямо поглинають дрібні, але й «приєднують» їх до себе, підпорядковують їх, включають у «свою» групу, у свій «концерн» — як говорить технічний термін — шляхом «участі» в їх капіталі, шляхом скуповування чи обміну акцій, системи боргових відносин і т. п. і т. д. Професор Ліфман присвятив цілу величезну «працю» на півтисячі сторінок описові сучасних «товариств участі і фінансування» ** — на жаль, додаючи дуже низькопробні «теоретичні» міркування до часто неперетравленого сирового матеріалу ¹³⁹. До якого результату в розумінні концентрації приводить ця система «участей», найкраще показано в праці банкового «діяча» Ріссера про німецькі великі банки ¹⁴⁰. Але перш ніж переходити до його даних, ми наведемо один конкретний приклад системи «участей».

«Група» «Німецького банку» — одна з найбільших, коли не найбільша, з усіх груп великих банків. Щоб урахувати головні нитки, які зв'язують докупи всі банки цієї групи, треба розрізняти «участі» першого, другого і третього ступеня або, що є те саме, залежність (дрібніших банків від «Німецького банку») першого, другого і третього ступеня. Виходить така картина ***:

* Schulze-Gaevernitz. «Die deutsche Kreditbank» у «Grundriß der Sozialökonomik». Tüb., 1915, стор. 12 і 137 (Шульце-Геверніц. «Німецький кредитний банк» в «Основах соціальної економіки». Тьубінген. Ред.).

** R. Liefmann. «Beteiligung- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen». 1. Aufl., Jena, 1909, стор. 212.

*** Alfred Lansburgh. «Das Beteiligungssystem im deutschen Bankwesen», «Die Bank», 1910, 1, стор. 500 (Альфред Лансбург. «Система участей в німецькій банковій справі», «Банк». Ред.).

		Залежність першого ступеня:	Залежність другого ступеня:	Залежність третього ступеня:
«Нім. банк» бере участь	постійно в	17 банках;	з них 9 в 34;	з них 4 в 7
	на невідомий час	» 5 »	—	—
	від часу до часу	» 8 »	» » 5 » 14;	» » 2 » 2
	Всього... в 30 банках; з них 14 в 48; з них 6 в 9			

В число 8-ми банків «першого ступеня залежності», підлеглих «Німецькому банку» «від часу до часу», входять три закордонні банки: один австрійський (віденський «Банковий союз» — «Bankverein») і два російські (Сибірський торговий і Російський банк для зовнішньої торгівлі). Всього до групи «Німецького банку» входить, прямо і посередньо, цілком і почасти, 87 банків, а загальна сума капіталу, свого і чужого, яким розпоряджається група, визначається в 2—3 мільярди марок.

Ясно, що банк, який стоїть на чолі такої групи і вступає в угоди з півдюжиною інших, трохи менших від нього банків, для особливо великих і вигідних фінансових операцій, як, наприклад, державні позики, виріс уже з ролі «посередника» і перетворився в союз жменьки монополістів.

З якою швидкістю саме в кінці XIX і на початку XX століття йшла концентрація банкової справи в Німеччині, видно з таких, наведених нами в скороченому вигляді, даних Ріссера:

6 берлінських великих банків мали

Роки	Філій в Німеччині	Депозитних кас і мініаль- них контор	Постійних участей в німецьких акці- онерн. банках	Всього всіх уста- нов
1895	16	14	1	42
1900	21	40	8	80
1911	104	276	63	450

Ми бачимо, як швидко виростає густа сітка каналів, що охоплюють всю країну, централізують всі капітали і грошові доходи, перетворюють тисячі й тисячі

роздроблених господарств у єдине загальнонаціональне капіталістичне, а потім і всесвітньо-капіталістичне господарство. Та «децентралізація», про яку говорив у наведеній вище цитаті Шульце-Геверніц від імені буржуазної політичної економії наших днів, на ділі полягає в підпорядкуванні єдиному центрові все більшої й більшої кількості раніше порівняно «самостійних» або, точніше, локально (місцево)-замкнутих господарських одиниць. На ділі, значить, це — *централізація*, посилення ролі, значення, могутності монополістичних гігантів.

В старіших капіталістичних країнах ця «банкова сітка» ще гущіша. В Англії з Ірландією в 1910 р. кількість філій усіх банків визначалася в 7151. Чотири великі банки мали кожний понад 400 філій (від 447 до 689), потім ще 4 понад 200 і 11 понад 100.

У Франції *три* найбільші банки, «Crédit Lyonnais», «Comptoir National» і «Société Générale» *, розвивали свої операції і сітку своїх філій так **:

	Кількість філій і кас			Розмір капіталу	
	у про- вінції	в Па- рижі	всього	свого (млн. франків)	чужого
1870.....	47	17	64	200	427
1890.....	192	66	258	265	1 245
1909.....	1 033	196	1 229	887	4 363

Для характеристики «зв'язків» сучасного великого банку Ріссер наводить дані про кількість листів, які відправляє і одержує «Дисконтне товариство» («Disconto-Gesellschaft»), один з найбільших банків у Німеччині і в усьому світі (капітал його в 1914 р. дійшов до 300 мільйонів марок):

	Кількість листів	
	вхідних	вихідних
1852.....	6 135	6 292
1870.....	85 800	87 513
1900.....	533 102	626 043

* «Ліонський кредит», «Національна дисконтна контора» і «Генеральне товариство». *Ред.*

** Eugen Kaufmann. «Das französische Bankwesen». Tüb., 1911, стор. 356 і 362 (Євген Кауфман. «Банкова справа у Франції». Тюбінген. *Ред.*).

У паризькому великому банку, «Ліонський кредит», кількість рахунків з 28 535 в 1875 році піднялася до 633 539 в 1912 році *.

Ці прості цифри, мабуть, наочніше, ніж довгі міркування, показують, як з концентрацією капіталу і зростанням оборотів банків змінюється докорінно їх значення. З розрізнених капіталістів складається один колективний капіталіст. Ведучи поточний рахунок для кількох капіталістів, банк виконує нібито суто технічну, виключно підсобну операцію. А коли ця операція виростає до гігантських розмірів, то виявляється, що жменька монополістів підпорядковує собі торговельно-промислові операції всього капіталістичного суспільства, дістаючи можливість — через банкові зв'язки, через поточні рахунки та інші фінансові операції — спочатку *точно дізнаватись* про стан справ у окремих капіталістів, потім *контролювати* їх, впливати на них через розширення або звуження, полегшення або утруднення кредиту, і нарешті *цілком визначати* їх долю, визначати їх доходність, позбавляти їх капіталу або давати можливість швидко й у величезних розмірах збільшувати їх капітал і т. п.

Ми згадали зараз про капітал у 300 млн. марок у «Дисконтного товариства» в Берліні. Це збільшення капіталу «Дисконтним товариством» було одним з епізодів боротьби за гегемонію між двома з найбільших берлінських банків, «Німецьким банком» і «Дисконтним товариством». У 1870 році перший був ще новачком і володів капіталом всього 15 млн., другий 30 млн. У 1908 році перший мав капітал 200 млн., другий 170 млн. У 1914 році перший підняв капітал до 250 млн., другий, шляхом злиття з іншим першокласно-великим банком, «Шафгаузенським союзним банком», до 300 млн. І, зрозуміло, ця боротьба за гегемонію іде поруч з чимраз частішими і тривкішими «угодами» обох банків. Ось які висновки нав'язує цей хід розвитку спеціалістам банкової справи, які дивляться на економічні питання з точки зору, що ніяк не виходить за межі

* Jean Lescure. «L'épargne en France». Р., 1914, стор. 52 (Жан Лескюр. «Заощадження у Франції». Париж. Ред.).

найпоміркованішого і найакуратнішого буржуазного реформаторства:

«Інші банки підуть тим самим шляхом,— писав німецький журнал «Банк» з приводу підвищення капіталу «Дисконтного товариства» до 300 млн.,— і з 300 чоловік, які тепер економічно правлять Німеччиною, лишиться згодом 50, 25 або ще менше. Не можна чекати, що новітній концентраційний рух обмежиться самою банковою справою. Тісні зв'язки між окремими банками природно ведуть також до зближення між синдикатами промисловців, яким протегують ці банки... Одного прекрасного дня ми прокинемось, і перед нашими здивованими очима будуть самі тільки трести; перед нами стоятиме необхідність замінити приватні монополії державними монополіями. І все ж нам, по суті, нема за що докоряти собі крім як за те, що ми дали розвиткові речей вільний хід, трохи прискорений акцією» *.

Ось зразок безпорадності буржуазної публіцистики, від якої буржуазна наука відрізняється тільки меншою щирістю і намаганням затушувати суть справи, заслонити ліс деревами. «Дивуватись» перед наслідками концентрації, «докоряти» урядові капіталістичної Німеччини або капіталістичному «суспільству» («ми»), боятись «прискорення» концентрації від введення акцій, як один німецький спеціаліст «по картелях», Чіршкі, боїться американських трестів і «віддає перевагу» німецьким картелям, бо вони нібито здатні «не так надмірно прискорювати технічний і економічний прогрес, як трести» **, — хіба це не безпорадність?

Але факти лишаються фактами. В Німеччині нема трестів, а є «тільки» картелі, але нею *управляють* не більше 300 магнатів капіталу. І кількість їх неухильно зменшується. Банки в усякому разі, в усіх капіталістичних країнах, при всіх різновидностях банкового законодавства, — в багато разів посилюють і прискорюють процес концентрації капіталу і утворення монополій.

* A. Lansburgh. «Die Bank mit den 300 Millionen», «Die Bank», 1914, 1. стор. 428 (А. Лансбург. «Банк з 300 мільйонами», «Банк». Ред.).

** S. Tschierschky, назв. тв., стор. 128.

«Банки створюють у суспільному масштабі форму, але саме тільки форму, загального рахівництва і загального розподілу засобів виробництва», — писав Маркс півстоліття тому в «Капіталі» (рос. пер., т. III, ч. II, с. 144 ¹⁴¹). Наведені нами дані про зростання банкового капіталу, про збільшення кількості контор і філій найбільших банків, кількості їх рахунків та ін. показують нам конкретно це «загальне рахівництво» *всього* класу капіталістів і навіть не тільки капіталістів, бо банки збирають, хоч би на якийсь час, всілякі грошові доходи, і дрібних хазяйчиків, і службовців, і мізерної верхньої верстви робітників. «Загальний розподіл засобів виробництва» — ось що *вирастає*, з формальної сторони справи, із сучасних банків, які, в кількості яких-небудь трьох — шести найбільших банків Франції, шести — восьми в Німеччині, розпоряджаються мільярдами і мільярдами. Але за *змістом* своїм цей розподіл засобів виробництва зовсім не «загальний», а приватний, тобто узгоджений з інтересами великого — і насамперед найбільшого, монополістичного — капіталу, який діє в таких умовах, коли величезна кількість населення живе впроголодь, коли весь розвиток землеробства безнадійно відстає від розвитку промисловості, а в промисловості «важка індустрія» бере данину з усіх інших її галузей.

В справі усуспільнення капіталістичного господарства конкуренцію банкам починають чинити ощадні каси і поштові установи, які більше «децентралізовані», тобто захоплюють в коло свого впливу більшу кількість місцевостей, більше закутків, ширші кола населення. Ось дані, зібрані американською комісією, в питанні про порівняльний розвиток вкладів у банки і в ощадні каси*:

Вклади (в мільярдах марок)

	Англія		Франція		Німеччина		
	в банки	в ощад. каси	в банки	в ощад. каси	в банки	в кред. товариств.	в ощад. каси
1880.....	8,4	1,6	?	0,9	0,5	0,4	2,6
1888.....	12,4	2,0	1,5	2,1	1,1	0,4	4,5
1908.....	23,2	4,2	3,7	4,2	7,1	2,2	13,9

* Дані американської National Monetary Commission в «Die Bank» (Національної грошової комісії в журналі «Банк». Ред.), 1910, 2, стор. 1200.

Платячи по 4 і по $4\frac{1}{4}\%$ на вклади, ощадні каси змушені шукати «доходного» вміщення своїм капіталом, пускатись у вексельні, іпотечні та інші операції. Межі між банками і ощадними касами «все більше стираються». Торгові палати, наприклад, в Бохумі, в Ерфурті, вимагають «заборонити» ощадним касам вести «чисто» банкові операції, як-от дисконт векселів, вимагають обмеження «банківської» діяльності поштових установ*. Банкові тузи наче бояться, чи не підкрадається до них державна монополія з несподіваного боку. Але, зрозуміло, ця боязнь не виходить за межі конкуренції, так би мовити, двох столоначальників в одній канцелярії. Бо, з одного боку, мільярдами капіталами ощадних кас розпоряджаються в дійсності кінець кінцем *ті самі* магнати банкового капіталу; а з другого боку, державна монополія в капіталістичному суспільстві є лише засіб підвищення і закріплення доходів для близьких до банкрутства мільйонерів тієї чи іншої галузі промисловості.

Заміна старого капіталізму, з пануванням вільної конкуренції, новим капіталізмом, з пануванням монополії, виражається, між іншим, в падінні значення біржі. «Біржа давно перестала бути,— пише журнал «Банк»,— необхідним посередником обігу, яким вона була раніше, коли банки не могли ще розміщати більшої частини фондових цінностей, що випускались, серед своїх клієнтів»**.

«Всякий банк є біржа» — цей сучасний вислів містить в собі тим більше правди, чим більший банк, чим більше успіхів робить концентрація в банківській справі***. «Якщо раніше, в 70-х роках, біржа, з її юнацькими експесами» («тонкий» натяк на біржовий крах 1873 р.¹⁴², на грюндерські скандали¹⁴³ та ін.), «відкривала епоху індустріалізації Німеччини, то тепер банки і промисловість можуть «справлятися самостійно». Панування наших великих банків над біржею...

* Дані американської National Monetary Commission в «Die Bank», 1913, стор. 811, 1022; 1914, стор. 713.

** «Die Bank», 1914, 1, стор. 316.

*** Dr. Oscar Stölrich. «Geld-und Bankwesen». Berlin, 1907, стор. 169 (Д-р Оскар Штідліх. «Гроші і банкова справа». Берлін. *Ред.*).

є не що інше, як вираз цілком організованої німецької промислової держави. Якщо таким чином звужується сфера діяння автоматично функціонуючих економічних законів і надзвичайно розширяється сфера свідомого регулювання через банки, то в зв'язку з цим гігантськи зростає і народногосподарська відповідальність небагатьох керівних осіб», — так пише німецький професор Шульце-Геверніц *, апологет німецького імперіалізму, авторитет для імперіалістів усіх країн, який старається затушувати «дрібницю», а саме, що це «свідоме регулювання» через банки полягає в оббиранні публіки жменькою «цілком організованих» монополістів. Завдання буржуазного професора полягає не в розкритті всієї механіки, не у викритті всіх махінацій банкових монополістів, а в прикрашуванні їх.

Так само й Піссер, ще авторитетніший економіст і банковий «діяч», відбувається цілком беззмистовними фразами з приводу фактів, заперечувати які неможливо: «біржа все більше втрачає безумовно необхідну для всього господарства і для обігу цінних паперів властивість бути не тільки найточнішим вимірювальним інструментом, але й майже автоматично діючим регулятором економічних рухів, що стікаються до неї» **.

Іншими словами: старий капіталізм, капіталізм вільної конкуренції з безумовно необхідним для нього регулятором, біржею, відходить в минуле. Йому на зміну прийшов новий капіталізм, що носить на собі явні риси чогось перехідного, якоїсь мішанини вільної конкуренції з монополією. Природно напрошується питання, до чого «переходить» цей новітній капіталізм, але поставити це питання буржуазні вчені бояться.

«Тридцять років тому вільно конкуруючі підприємці виконували $\frac{9}{10}$ тієї економічної роботи, яка не належить до сфери фізичної праці «робітників». Тепер чиновники виконують $\frac{9}{10}$ цієї економічної розумової роботи. Банкова справа стоїть на чолі цього розвитку» ***. Це

* Schulze-Gaevernitz. «Die deutsche Kreditbank» у «Grundriß der Sozialökonomik». Tüb., 1915, стор. 101.

** Піссер, назв. тв., стор. 629 за 4 вид.

*** Schulze-Gaevernitz. «Die deutsche Kreditbank» у «Grundriß der Sozialökonomik». Tüb., 1915, стор. 151.

визнання Шульце-Геверніца ще й ще раз упирається в питання про те, переходом до чого є новітній капіталізм, капіталізм у його імперіалістичній стадії. — — — — —

Між небагатьма банками, які внаслідок процесу концентрації лишаються на чолі всього капіталістичного господарства, природно все більше намічається і посилюється прагнення до монополістичної угоди, до *тресту банків*. В Америці не дев'ять, а *два* найбільші банки, мільярдерів Рокфеллера і Моргана ¹⁴⁴, панують над капіталом 11 мільярдів марок *. В Німеччині відзначене нами вище поглинення «Шафгаузенського союзного банку» «Дисконтним товариством» викликало таку оцінку газетою біржових інтересів, «Франкфуртською Газетою» ¹⁴⁵:

«Із зростанням концентрації банків звужується те коло установ, до якого взагалі можна звернутись за кредитом, внаслідок чого збільшується залежність великої промисловості від небагатьох банкових груп. При тісному зв'язку між промисловістю і світом фінансистів, свобода руху промислових товариств, які потребують банкового капіталу, є обмеженою. Тому велика промисловість дивиться на чимраз сильніше трестування (об'єднання або перетворення в трести) банків з мішаними почуттями; справді, уже не раз доводилося спостерігати зародки певних угод між окремими концернами великих банків, угод, які зводяться до обмеження конкуренції» **.

Знов і знов останнє слово в розвитку банкової справи — монополія.

Щодо тісного зв'язку між банками і промисловістю, то саме в цій галузі чи не найбільш наочно виявляється нова роль банків. Якщо банк дисконтує векселі даного підприємця, відкриває для нього поточний рахунок і т. п., то ці операції, взяті окремо, ні на йоту не зменшують самостійності цього підприємця, і банк не виходить із скромної ролі посередника. Але якщо ці операції частішають і усталюються, якщо банк «збирає» в свої руки величезних розмірів капітали, якщо

* «Die Bank», 1912, 1, стор. 435.

** Цитовано у Шульце-Геверніца в «Grdr. d. S.-Oek.», стор. 155.

ведення поточних рахунків даного підприємства дозволяє банкові — а це так і буває — чимраз детальніше й повніше дізнаватись про економічне становище його клієнта, то в результаті створюється чимраз повніша залежність промислового капіталіста від банку.

Разом з цим розвивається, так би мовити, особиста унія банків з найбільшими підприємствами промисловості і торгівлі, злиття тих і других через володіння акціями, через вступ директорів банків у члени наглядалих рад (або правлінь) торговельно-промислових підприємств і навпаки. Німецький економіст Ейделєс зібрав дуже докладні дані про цей вид концентрації капіталів і підприємств. Шість найбільших берлінських банків були представлені через своїх директорів у 344 промислових товариствах і через своїх членів правління ще в 407, разом в 751 товаристві. У 289 товариствах вони мали або по два члени наглядалих рад або місця їх голів. Серед цих торговельно-промислових товариств ми зустрічаємо найрізноманітніші галузі промисловості, і страхову справу, і шляхи сполучення, і ресторани, і театри, і художню промисловість та ін. З другого боку, в наглядалих радах тих же шести банків був (у 1910 р.) 51 великий промисловець, в тому числі директор фірми Крупп, гігантського пароплавного товариства «Нараг» (Hamburg — Amerika) і т. д. і т. п. Кожний із шести банків з 1895 по 1910 рік брав участь у випуску акцій і облігацій для багатьох сотень промислових товариств, а саме: від 281 до 419 *.

«Особиста унія» банків з промисловістю доповнюється «особистою унією» тих і других товариств з урядом. «Місця членів наглядалих рад, — пише Ейделєс, — добровільно віддають особам з гучними іменами, а також колишнім чиновникам державної служби, які можуть дати чимало полегшень (!!) при стосунках з властями»... «В наглядалій раді великого банку зустрічаєш звичайно члена парламенту або члена берлінської міської Думи».

Отже, вироблення і розроблення, так би мовити, великокапіталістичних монополій іде на всіх парах

* Ейделєс і Ріссер, пазв. тв.

всіма «природними» і «надприродними» шляхами. Складається систематично певний поділ праці між кількома сотнями фінансових королів сучасного капіталістичного суспільства:

«Поряд з цим розширенням сфери діяльності окремих великих промисловців» (які вступають в правління банків і т. п.) «і з передачею у відання провінціальних директорів банків виключно однієї певної промислової округи йде певне зростання спеціалізації серед керівників великих банків. Така спеціалізація мислима взагалі лише при великих розмірах всього банкового підприємства і його промислових зв'язків особливо. Цей поділ праці йде у двох напрямках: з одного боку, зносили з промисловістю в цілому доручаються одному з директорів, як його спеціальна справа; з другого боку, кожний директор бере на себе нагляд за окремими підприємствами або за групами підприємств, близьких між собою за професією або інтересами». ... (Капіталізм уже доріс до організованого *нагляду* за окремими підприємствами)... «У одного спеціальністю є німецька промисловість, іноді навіть тільки західнонімецька» (західна Німеччина — найбільш промислова частина Німеччини), «у других — відносини до держав і промисловості закордону, відомості про особу промисловців та ін., біржові справи і т. д. Крім того, часто кожний з директорів банку дістає в своє завідування окрему місцевість або окрему галузь промисловості; один працює головним чином в наглядальних радах електричних товариств, другий в хімічних фабриках, пивоварних або цукробурякових заводах, третій в небагатьох ізольованих підприємствах, а поруч з цим в наглядальній раді страхових товариств... Одним словом, безсумнівно, що у великих банках, в міру зростання розмірів і різноманітності їх операцій, складається все більший поділ праці між керівниками, — з тією метою (і з таким результатом), щоб трохи підняти їх, так би мовити, вище чисто банкових справ, зробити їх більш здатними до судження, більш тямущими в загальних питаннях промисловості і в спеціальних питаннях окремих її галузей, підготувати їх до діяльності в галузі промислової

сфери впливу банку. Ця система банків доповнюється прагненням вибирати до своїх наглядацьких рад людей, добре обізнаних з промисловістю, підприємців, колишніх чиновників, особливо тих, що служили в залізничному, гірничому відомстві» і т. д. *.

Однорідні установи, тільки в іншій трошечки формі, зустрічаємо у французькій банковій справі. Наприклад, один з трьох найбільших французьких банків, «Ліонський кредит», організував у себе спеціальний «відділ збирання фінансових відомостей» (*service des études financières*). В ньому працює постійно понад 50 чоловік інженерів, статистиків, економістів, юристів та ін. Коштує він від 6 до 7 сот тисяч франків на рік. Поділений в свою чергу на 8 відділів: один збирає відомості спеціально про промислові підприємства, другий вивчає загальну статистику, третій — залізничні й пароплавні товариства, четвертий — фонди, п'ятий — фінансові звіти і т. д. **.

Створюється, з одного боку, все більше злиття, або, як висловився влучно М. І. Бухарін, зрощування банкового і промислового капіталів, а з другого боку, переростання банків в установи справді «універсального характеру». Ми вважаємо потрібним навести точні вислови в цьому питанні Ейдельса, письменника, який краще всіх вивчав справу:

«Як результат розгляду промислових зв'язків у їх сукупності, ми маємо *універсальний характер* фінансових інститутів, що працюють на промисловість. На протилежність до інших форм банків, на протилежність до вимог, які виставлялись іноді в літературі, що банки повинні спеціалізуватись на певній сфері справ або галузі промисловості, щоб не втрачати ґрунту під ногами, — великі банки прагнуть зробити свої зв'язки з промисловими підприємствами якомога різноманітнішими щодо місця і роду виробництва, стараються усунути ті нерівномірності в розподілі капіталу між окремими місцевостями або галузями промисловості, які

* Ейдельс, назв. тв., стор. 156—157.

** Стаття Eug. Kaufmann'a про французькі банки в «Die Bank», 1909, 2, стор. 851 і далі.

пояснюються з історії окремих підприємств». «Одна тенденція полягає в тому, щоб зробити зв'язок з промисловістю загальним явищем; друга — в тому, щоб зробити його міцним і інтенсивним; обидві здійснені в шести великих банках не повністю, але вже в значних розмірах і в однаковій мірі».

З боку торговельно-промислових кіл нерідко чути скарги на «тероризм» банків. І не дивно, що подібні скарги лунають, коли великі банки «командують» так, як показує ось такий приклад. 19 листопада 1901 року один з так званих берлінських *д* банків (назви чотирьох найбільших банків починаються з літери *д*) звернувся до правління північнозахідносередньонімецького цементного синдикату з таким листом: «З повідомлення, яке ви опублікували 18-го цього місяця в газеті такої-то, видно, що ми повинні мати на увазі можливість, що на загальних зборах вашого синдикату, які мають відбутися 30-го цього місяця, будуть ухвалені рішення, що можуть привести у вашому підприємстві до змін, для нас неприйнятних. Тому ми, на глибокий наш жаль, змушені припинити вам той кредит, яким ви користувались... Але якщо на цих загальних зборах не буде ухвалено неприйнятних для нас рішень і нам буде дано відповідні гарантії щодо цього на майбутнє, то ми висловлюємо готовність вступити в переговори про відкриття вам нового кредиту» *.

По суті, це ті самі скарги дрібного капіталу на гніт великого, тільки в розряд «дрібних» потрапив тут цілий синдикат! Стара боротьба дрібного і великого капіталу відновлюється на новому, незмірно вищому ступені розвитку. Зрозуміло, що й технічний прогрес мільярдні підприємства великих банків можуть посувати вперед засобами, що не йдуть ні в яке порівняння з попередніми. Банки засновують, наприклад, спеціальні товариства технічних досліджень, результатами яких користуються, звичайно, тільки «дружні» промислові підприємства. Сюди належить «Товариство для вивчення питання про електричні залізниці», «Цент-

* Dr. Oscar Stillich. «Geld- und Bankwesen». Berlin, 1907, стр. 147.

ральне бюро для науково-технічних досліджень» і т. п.

Самі керівники великих банків не можуть не бачити, що складаються якісь нові умови народного господарства, але вони безпорадні перед ними:

«Хто спостерігав на протязі останніх років,— пише Бйдельс,— зміну осіб на посадах директорів і членів наглядальних рад великих банків, той не міг не помітити, як влада переходить поступово в руки осіб, які вважають необхідним і все більш насущним завданням великих банків активне втручання в загальний розвиток промисловості, причому між цими особами і старими директорами банків розвивається звідси розходження на діловому, а часто і на особистому ґрунті. Справа йде по суті про те, чи не терплять банки, як кредитні установи, від цього втручання банків у промисловий процес виробництва, чи не приносяться солідні принципи і надійний прибуток в жертву такій діяльності, яка не має нічого спільного з посередництвом в наданні кредиту і яка заводить банк в таку сферу, де він ще більше підкорений сліпому пануванню промислової кон'юнктури, ніж раніше. Так кажуть багато хто з старих керівників банків, а більшість молодих вважає активне втручання в питання промисловості такою ж необхідністю, як і та, що покликала до життя разом з сучасною великою промисловістю і великі банки і новітнє промислове банкове підприємство. Тільки в тому згодні між собою обидві сторони, що не існує ні твердих принципів, ні конкретної мети для нової діяльності великих банків» *.

Старий капіталізм віджив. Новий є переходом до чогось. Знайти «тверді принципи і конкретну мету» для «примирення» монополії з вільною конкуренцією, звичайно, справа безнадійна. Визнання практиків звучить зовсім не так, як казенне оспівування принад «організованого» капіталізму його апологетами, як-от Шульце-Геверніц, Ліфман і тому подібні «теоретики»¹⁴⁶.

* Бйдельс, назв. тв., стор. 183—184,

На який саме час припадає остаточне встановлення «нової діяльності» великих банків, на це важливе питання ми знаходимо досить точну відповідь у Бйдельса:

«Зв'язки між промисловими підприємствами, з їх новим змістом, новими формами, новими органами, а саме: великими банками, організованими разом і централістично і децентралістично, утворюються як характерне народногосподарське явище навряд чи раніше 1890 років; у певному розумінні можна навіть відсунути цей початковий пункт до 1897 року, з його великими «злиттями» підприємств, які вводять уперше нову форму децентралізованої організації заради міркувань промислової політики банків. Цей початковий пункт можна, мабуть, відсунути ще на пізніший час, бо лише криза 1900 року велетенськи прискорила процес концентрації і в промисловості і в банківській справі, закріпила цей процес, вперше перетворила зносини з промисловістю в справжню монополію великих банків, зробила ці зносини значно тіснішими й інтенсивнішими» *.

Отже, ХХ століття — ось поворотний пункт від старого до нового капіталізму, від панування капіталу взагалі до панування фінансового капіталу.

ІІІ. ФІНАНСОВИЙ КАПІТАЛ І ФІНАНСОВА ОЛІГАРХІЯ

«Все більша частина промислового капіталу, — пише Гільфердінг, — не належить тим промисловцям, які його застосовують. Розпорядження над капіталом вони дістають лише за допомогою банку, який представляє щодо них власників цього капіталу. З другого боку, і банкові все більшу частину своїх капіталів доводиться закріплювати в промисловості. Завдяки цьому він в дедалі більшій мірі стає промисловим капіталістом. Такий банковий капітал, — отже, капітал у грошовій

* Бйдельс, назв. тв., стор. 181.

формі, — який таким способом в дійсності перетворений в промисловий капітал, я називаю фінансовим капіталом». «Фінансовий капітал: капітал, який перебуває в розпорядженні банків і застосовується промисловцями» *.

Це визначення неповне остільки, оскільки в ньому нема вказівки на один з найважливіших моментів, а саме: на зростання концентрації виробництва і капіталу в такій великій мірі, коли концентрація приводить і привела до монополії. Але в усьому викладі Гільфердінга взагалі, зокрема в обох розділах, що передують тому, з якого взято це визначення, підкреслюється роль *капіталістичних монополій*.

Концентрація виробництва; монополії, що виростають з неї; злиття або зрощування банків з промисловістю — ось історія виникнення фінансового капіталу і зміст цього поняття.

Нам слід перейти тепер до опису того, як «хазяйнування» капіталістичних монополій стає неминуче, в загальній обстановці товарного виробництва і приватної власності, пануванням фінансової олігархії. Зауважимо, що представники буржуазної німецької — та й не самої тільки німецької — науки, як Ріссер, Шульце-Геверніц, Ліфман та ін., є всі чисто апологетами імперіалізму і фінансового капіталу. Вони не викривають, а затушовують і прикрашують «механіку» утворення олігархії, її прийоми, розміри її доходів, «безгрішних і грішних», її зв'язки з парламентами і ін. і т. д. Вони збуваються «проклятих питань» важкими, темними фразами, закликами до «почуття відповідальності» директорів банків, вихвалянням «почуття обов'язку» прусських чиновників, серйозним розбором дрібниць зовсім несерйозних законопроектів про «нагляд», «регламентацію», теоретичною грою в бирюльки на зразок, наприклад, такого «наукового» визначення, до якого дописався професор Ліфман: «...торгівля є промислова діяльність, спрямована до збирання благ, зберігання їх і віддання їх в розпорядження» **

* Р. Гільфердінг. «Фінансовий капітал». М., 1912, стор. 338—339.

** R. Liefmann, назв. тв., стор. 476.

(курсив і жирний шрифт у творі професора)... Виходить, що торгівля була у первісної людини, яка ще не знала обміну, буде і в соціалістичному суспільстві!

Але потворні факти, які стосуються потворного панування фінансової олігархії, настільки б'ють у вічі, що в усіх капіталістичних країнах, і в Америці, і у Франції, і в Німеччині, виникла література, яка стоїть на *буржуазній* точці зору і дає все ж приблизно правдиву картину і — міщанську, звичайно, — критику фінансової олігархії.

На чільне місце слід поставити ту «систему участей», про яку кілька слів сказано вже було вище. Ось як описує суть справи німецький економіст Гейман, який мабуть чи не раніш за інших звернув на неї увагу:

«Керівник контролює основне товариство («товариство-матір» буквально); воно в свою чергу панує над залежними від нього товариствами («товариствами-дочками»), ці останні — над «товариствами-внуками» і т. д. Таким чином можна, володіючи не дуже великим капіталом, панувати над гігантськими галузями виробництва. Справді, якщо володіння 50% капіталу завжди буває досить для контролю над акціонерним товариством, то керівникові треба володіти лише 1 мільйоном, щоб мати можливість контролювати 8 мільйонів капіталу у «товариств-внуків». А якщо це «переплетення» іде далі, то з 1 мільйоном можна контролювати 16 мільйонів, 32 мільйони і т. д.» *.

Насправді досвід показує, що досить володіти 40% акцій, щоб розпоряджатися справами акціонерного товариства **, бо певна частина роздроблених, дрібних акціонерів не має на практиці ніякої можливості брати участь в загальних зборах і т. д. «Демократизація» володіння акціями, від якої буржуазні софісти й опортуністичні «теж-соціал-демократи» сподіваються (або запевняють, що сподіваються) «демократизації капіталу», посилення ролі і значення дрібного виробництва

* Hans Gideon Heymann. «Die gemischten Werke im deutschen Groß- und Kleingewerbe». St., 1904, стр. 268—269.

** Liefmann, «Beteiligungsges. etc.», стр. 258 за 1 вид.

і т. п., на ділі є одним із способів посилення могутності фінансової олігархії¹⁴⁷. Тому, між іншим, в більш передових або більш старих і «досвідчених» капіталістичних країнах законодавство дозволяє дрібніші акції. В Німеччині закон не дозволяє акцій менших, ніж на суму 1000 марок, і німецькі фінансові магнати з заздрістю дивляться на Англію, де закон дозволяє акції і в 1 фунт стерлінгів (= 20 марок, близько 10 карбозанців). Сіменс, один з найбільших промисловців і «фінансових королів» Німеччини, заявив у рейхстагу 7 червня 1900 р., що «акція в 1 фунт стерлінгів є основа британського імперіалізму» *. У цього купця помітне більш глибоке, більш «марксистське» розуміння того, що таке імперіалізм, ніж у одного непристойного письменника, який вважається засновником російського марксизму¹⁴⁸ і який гадає, що імперіалізм є погана властивість одного з народів...

Але «система участей» не тільки сприяє гігантському збільшенню влади монополістів, вона крім того дозволяє безкарно вершити які завгодно темні й брудні діла і оббирати публіку, бо керівники «товариства-матері» формально, по закону, не відповідають за «товариство-дочку», яке вважається «самостійним» і *через* яке можна *все* «провести». Ось приклад, запозичений нами з травневої книжки німецького журналу «Банк» за 1914 рік:

«Акціонерне товариство пружинної сталі» в Касселі кілька років тому вважалось одним з найдоходніших підприємств Німеччини. Погане управління довело справу до того, що дивіденди впали з 15% до 0%. Як виявилось, правління без відома акціонерів дало в позику одному з своїх «товариств-дочок», «Хассія», номінальний капітал якого становив усього кілька сот тисяч марок, *6 мільйонів марок*. Про цю позику, яка майже втриє перевищує акціонерний капітал «товариства-матері», в балансах останнього нічого не значилось; юридично таке замовчання було цілком законне і могло тривати цілих два роки, бо жоден параграф торгового

* Schulze-Gaevernitz в «Grdr. d. S.-Oek.», V, 2, стор. 110.

законодавства цим не порушувався. Голова наглядальної ради, що підписував, як відповідальна особа, брехливі баланси, був і лишається головою Кассельської торгової палати. Акціонери дізнались про цю позику товариству «Хассія» лише багато пізніше після того, як вона виявилась помилкою...» (це слово авторові слід би було взяти в лапки)... «і коли акції «пружинної сталі», внаслідок того, що їх почали збувати з рук поінформовані, впали в ціні приблизно на 100%...

Цей типовий приклад еквилібристики з балансами, звичайнісінької в акціонерних товариствах, пояснює нам, чому правління акціонерних товариств з далеко легшим серцем беруться за ризиковані справи, ніж приватні підприємці. Новітня техніка складання балансів не тільки дає їм можливість приховувати ризиковані справи від середнього акціонера, але й дозволяє головним заінтересованим особам звалювати з себе відповідальність за допомогою своєчасного продажу акцій в разі невдачі експерименту, тоді як приватний підприємець відповідає своєю шкурою за все, що він робить...

Баланси багатьох акціонерних товариств схожі на ті відомі з епохи середніх віків палімпсести, на яких треба було спочатку стерти написане, щоб виявити знаки, які стоять під ним і дають справжній зміст рукопису» (палімпсести — пергамент, на якому основний рукопис затертий і по затертому написано інше).

«Найпростіший і тому найчастіше вживаний засіб робити баланси непроникними полягає в тому, щоб поділити єдине підприємство на кілька частин шляхом заснування «товариств-дочок» або шляхом приєднання їх. Вигоди цієї системи з точки зору різних цілей — законних і незаконних — до того очевидні, що тепер прямо-таки винятком є великі товариства, які не прийняли б цієї системи» *.

Як приклад найбільшого і монополістичного товариства, що якнайширше вдається до цієї системи, ав-

* L. Eschwege. «Tochtergesellschaften», «Die Bank», 1914, 1, стр. 545 (Л. Ешвеге. «Дочірні товариства», «Банк». Ред.).

тор називає знамените «Загальне товариство електрики» (А. Е. Г., про нього у нас буде ще мова далі). У 1912 році вважали, що це товариство бере участь в 175—200 товариствах, пануючи, зрозуміло, над ними і охоплюючи, в цілому, капітал близько 1 $\frac{1}{2}$ мільярда марок*.

Всякі правила контролю, публікації балансів, вироблення певної схеми для них, встановлення нагляду і т. п., чим займають увагу публіки благонамірені — тобто пройняті благим наміром захищати і прикрашувати капіталізм — професори й чиновники, не можуть тут мати ніякого значення. Бо приватна власність священна, і нікому не можна заборонити купувати, продавати, обмінювати акції, заставляти їх і т. д.

Про те, яких розмірів «система участі» досягла в російських великих банках, можна судити з даних, що їх наводить Є. Агад, який 15 років служив чиновником російсько-китайського банку і в травні 1914 р. опублікував твір під не зовсім точним заголовком: «Великі банки і всесвітній ринок»**. Автор поділяє великі російські банки на дві основні групи: а) ті, що працюють при «системі учасей» і б) «незалежні», довільно розуміючи, однак, під «незалежністю» незалежність від *закордонних* банків; першу групу автор поділяє на три підгрупи: 1) німецька участь; 2) англійська і 3) французька, маючи на увазі «участь» і панування найбільших закордонних банків відповідної національності. Капітали банків автор поділяє на «продуктивно» вміщувані (в торгівлю і промисловість) і «спекулятивно» вміщувані (в біржові і фінансові операції), гадаючи, з властивої йому дрібнобуржуазно-реформістської точки зору, ніби можна при збереженні капіталізму відокремити перший вид вміщення від другого і усунути другий вид.

* Kurt Heinig. «Der Weg des Elektrotrusts», «Neue Zeit», 1912, 30. Jahrg., 2. стор. 484 (Курт Гейніг. «Шлях електричного тресту», «Новий Час», 1912, 30 рік вид. *Ред.*).

** E. Agahd. «Großbanken und Weltmarkt. Die wirtschaftliche und politische Bedeutung der Großbanken im Weltmarkt unter Berücksichtigung ihres Einflusses auf Rußlands Volkswirtschaft und die deutsch-russischen Beziehungen». Berl., 1914 (Є. Агад. «Великі банки і всесвітній ринок. Економічне і політичне значення великих банків на всесвітньому ринку з точки зору їх впливу на народне господарство Росії та німецько-російські відносини». Берлін. *Ред.*).

Дані автора такі:

*Актив банків (за звітами за жовтень — листопад 1913 р.)
в млн. крб.*

Групи російських банків:	Капітали, вміщені		
	продук- тивно	спеку- лятивно	всього
а 1) 4 банки: Сиб. торг., Російськ., Міжнародн. і Дисконтн.....	413,7	859,1	1 272,8
а 2) 2 банки: Торг.-промисл. і Російсько-англійський.....	239,3	169,1	408,4
а 3) 5 банків: Рос.-азіат., СПБ. приватн., Аз.-донський, Уніон моск., Російсько-франц. торг.	711,8	661,2	1 373,0
(11 банків) Разом.....а) =	1 364,8	1 689,4	3 054,2
б) 8 банків: Моск.-купецк.; Волзько-камськ.; Юнкер і К°; СПБ. торг., колишн. Вавельберг; Моск., колишн. Рябушинського; Моск. дисконтний; Моск. торговий і Моск. приватний.....	504,2	391,1	895,3
(19 банків) Всього.....	1 869,0	2 080,5	3 949,5

За цими даними, з майже 4-х мільярдів карбованців, що становлять «працюючий» капітал великих банків, понад $\frac{3}{4}$, більше 3-х мільярдів, припадає на банки, які являють собою, по суті, «товариства-дочки» закордонних банків, насамперед паризьких (знамените банкове тріо: «Паризький союз»; «Паризький і Нідерландський»; «Генеральне товариство») і берлінських (особливо «Німецький» і «Дисконтне товариство»). Два найбільші російські банки, «Російський» («Російський банк для зовнішньої торгівлі») і «Міжнародний» («СПБ. Міжнародний торговий банк») підвищили свої капітали з 1906 по 1912 рік з 44 до 98 млн. крб., а резерви з 15 до 39 млн., «працюючи на $\frac{3}{4}$ німецькими капіталами»; перший банк належить до «концерну» берлінського «Німецького банку», другий — берлінського «Дисконтного товариства». Добрий Агад глибоко обурюється тим, що берлінські банки мають в своїх руках більшість акцій і що через це російські акціонери безсилі. І звичайно, країна, що вивозить капітал, збирає вершки: наприклад, берлінський «Німецький банк», вводячи в

Берліні акції Сибірського торгового банку, продержав їх рік у себе в портфелі, а потім продав по курсу 193 за 100, тобто майже вдвоє, «заробивши» близько 6 млн. карбованців баришу, який Гільфердінг назвав «засновницьким баришем».

Всю «могутність» петербурзьких найбільших банків автор визначає в 8235 мільйонів карбованців, майже 8 $\frac{1}{4}$ мільярдів, причому «участь», а точніше панування, закордонних банків він розподіляє так: французькі банки — 55%; англійські — 10%; німецькі — 35%. З цієї суми, 8235 мільйонів, функціонуючого капіталу — 3687 мільйонів, тобто понад 40%, припадає, за обрахунком автора, на синдикати: Продвугілля, Продамет, синдикати в нафтовій, металургійній і цементній промисловості. Отже, злиття банкового і промислового капіталу, в зв'язку з утворенням капіталістичних монополій, зробило і в Росії величезні кроки вперед ¹⁴⁹.

Фінансовий капітал, що концентрується в небагатьох руках і користується фактичною монополією, бере величезний і дедалі більший прибуток від засновництва, від випуску фондових паперів, від державних позик і т. п., закріплюючи панування фінансової олігархії, обкладаючи все суспільство даниною монополістам. Ось — один з незліченних прикладів «хазяйнування» американських трестів, який наводить Гільфердінг: у 1887 році Гавемейер заснував цукровий трест через злиття 15-ти дрібних компаній, спільний капітал яких дорівнював 6 $\frac{1}{2}$ млн. доларів. Капітал же тресту був, за американським висловом, «розведений водою», визначений в 50 мільйонів доларів. «Перекапіталізація» враховувала майбутні монопольні прибутки, як сталений трест у тій же Америці враховує майбутні монопольні прибутки, скуповуючи все більше залізрудних земель. І справді, цукровий трест установив монопольні ціни і одержав такі доходи, що міг виплачувати по 10% дивіденду на капітал, *в сім раз* «розведений водою», тобто майже 70% на капітал, дійсно внесений при заснуванні тресту! В 1909 р. капітал тресту становив 90 млн. доларів. За двадцять два роки більш ніж поддесятеріння капіталу.

У Франції панування «фінансової олігархії» («Проти фінансової олігархії у Франції» — заголовок відомої книги Лізіса, що вийшла п'ятим виданням у 1908 р.) набуло лише трохи зміненої форми. Чотири найбільші банки користуються не відносною, а «абсолютною монополією» при випуску цінних паперів. Фактично, це — «трест великих банків». І монополія забезпечує монопольні прибутки від емісій. При позиках країна, що позичає, одержує звичайно не більше 90% усієї суми; 10% дістається банкам та іншим посередникам. Прибуток банків від російсько-китайської позики в 400 млн. франків становив 8%, від російської (1904) в 800 млн. — 10%, від мароккської (1904) в 62½ млн. — 18¾%. Капіталізм, який почав свій розвиток з дрібного лихварського капіталу, кінчає свій розвиток гігантським лихварським капіталом. «Французи — лихварі Європи», — говорить Лізіс. Всі умови економічного життя зазнають глибокої зміни через це переродження капіталізму. При застої населення, промисловості, торгівлі, морського транспорту «країна» може багатіти від лихварства. «П'ятдесят чоловік, представляючи капітал 8 мільйонів франків, можуть розпоряджатися двома мільярдами в чотирьох банках». Система «участей», уже знайома нам, веде до таких самих наслідків: один з найбільших банків, «Генеральне товариство» (Société Générale), випускає 64 000 облігацій «товариства-дочки», «Рафінадні заводи в Єгипті». Курс випуску — 150%, тобто банк наживає 50 копійок на карбованець. Дивіденди цього товариства виявились фіктивними, «публіка» втратила від 90 до 100 млн. франків; «один з директорів «Генерального товариства» був членом правління «Рафінадних заводів». Недивно, що автор змушений зробити висновок: «французька республіка є фінансова монархія»; «повне панування фінансової олігархії; вона владарює і над пресою і над урядом» *.

Винятково висока прибутковість випуску цінних паперів, як однієї з головних операцій фінансового капі-

* Lysis. «Contre l'oligarchie financière en France». 5 éd., P., 1908, pp. 11, 12, 26, 39, 40, 48 (Лізіс. «Проти фінансової олігархії у Франції». 5 вид., Париж, 1908, стор. 11, 12, 26, 39, 40, 48. Ред.).

талу, відіграє дуже важливу роль в розвитку і зміцненні фінансової олігархії. «Всередині країни нема ні одного гешефту, що давав би хоч приблизно такий високий прибуток, як посередництво при випуску закордонних позик»,— говорить німецький журнал «Банк» *.

«Нема ні одної банкової операції, яка давала б такий високий прибуток, як емісійна справа». На випуску фондів промислових підприємств, за даними «Німецького Економіста», прибуток становив у середньому за рік:

1895—38,6%	1898—67,7%
1896—36,1 »	1899—66,9 »
1897—66,7 »	1900—55,2 »

«Протягом десяти років, 1891—1900, на випуску німецьких промислових фондів було «зароблено» *понад один мільярд* **.

Якщо під час промислового піднесення прибутки фінансового капіталу неосяжно великі, то під час занепаду гинуть дрібні й немічні підприємства, а великі банки «беруть участь» у скуповуванні їх задешево або в прибуткових «оздоровленнях» і «реорганізаціях». При «оздоровленнях» утратних підприємств «акціонерний капітал знижується, тобто доход розподіляється на менший капітал і надалі обчислюється вже на нього. Або, якщо доходність знизилась до нуля, притягається новий капітал, який, з'єднавшись з менш доходним старим, тепер даватиме вже достатній доход. До речі сказати, — додає Гільфердінг, — всі ці оздоровлення і реорганізації мають двояке значення для банків: по-перше, як прибуткова операція, і по-друге, як слушна нагода для того, щоб поставити товариства, які потребують допомоги, в залежність від себе» ***.

Ось приклад: акціонерне гірничопромислове товариство «Уніон» в Дортмунді засноване в 1872 р. Випущено

* «Die Bank», 1913, № 7, S. 630.

** Stöllich, назв. тв., стор. 143 і W. Sombart. «Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert». 2. Aufl., 1909, стор. 526, Anlage 8 (В. Зомбарт. «Німецьке народне господарство в XIX столітті». 2 вид., 1909, стор. 526, Додаток 8. Ред.).

*** «Фінансовий капітал», стор. 172.

було акціонерний капітал майже в 40 млн. марок, і курс піднявся до 170%, коли за перший рік було одержано дивіденд 12%. Фінансовий капітал зібрав вершки, заробивши дрібницю, якихось 28 мільйонів. При заснуванні цього товариства головну роль відіграв той самий найбільший німецький банк «Дисконтне товариство», який благополучно досяг капіталу 300 млн. марок. Потім дивіденди «Уніону» спускаються до нуля. Акціонерам доводиться згоджуватись на «списування» капіталу, тобто на втрату частини його, щоб не втратити всього. І от, в результаті ряду «оздоровлень» з книг товариства «Уніон» протягом 30 років зникає більше 73 мільйонів марок. «Тепер первісні акціонери цього товариства мають в руках лише 5% номінальної вартості своїх акцій»*, — а на кожному «оздоровленні» банки продовжували «заробляти».

Особливо прибутковою операцією фінансового капіталу є також спекуляція земельними ділянками на околицях швидко зростаючих великих міст. Монополія банків заливається тут з монополією земельної ренти і з монополією шляхів сполучення, бо зростання цін на земельні ділянки, можливість вигідно продати їх частинами і т. д. залежить найбільше від добрих шляхів сполучення з центром міста, а ці шляхи сполучення перебувають в руках великих компаній, зв'язаних системою учасей і розподілом директорських посад з тими ж банками. Виходить те, що німецький письменник Л. Ешвеге, співробітник журналу «Банк», який спеціально вивчав операції з торгівлею земельними ділянками, з заставленням їх і т. д., назвав «болотом»: шалена спекуляція приміськими ділянками, крахи будівельних фірм, як, наприклад, берлінської фірми «Босвау і Кнауер», що нахапала грошей до 100 мільйонів марок за посередництвом «найсоліднішого і найбільшого» «Німецького банку» (Deutsche Bank), який, зрозуміло, діяв за системою «учасей», тобто потайки, за спиною, і викрутився, втративши «всього» 12 мільйонів марок, — потім, розорення дрібних хазяїв і робіт-

* Stillich, назв. тв., стор. 138 і Liefmann, стор. 51.

ників, які нічого не одержують від дутих будівельних фірм, шахрайські угоди з берлінською «чесною» поліцією і адміністрацією для захоплення в свої руки видачі довідок про ділянки і дозволів міської Думи на спорудження будівель і ін. і т. д. *.

«Американські права», з приводу яких так лицемірно зводять очі до неба європейські професори і благонамірені буржуа, стали в епоху фінансового капіталу правами буквально всякого великого міста в будь-якій країні.

В Берліні на початку 1914 року говорили про те, що має утворитись «транспортний трест», тобто «спільність інтересів» між трьома берлінськими транспортними підприємствами: електричною міською залізницею, трамвайним товариством і товариством омнібусів. «Що такий намір існує, це ми знали,— писав журнал «Банк»,— з того часу, як стало відомо, що більшість акцій товариства омнібусів перейшла в руки двох інших транспортних товариств... Можна цілком повірити особам, які ставлять таку мету, що за допомогою одноманітного регулювання транспортної справи вони сподіваються одержати такі заощадження, частина яких кінець кінцем могла б дістатися публіці. Але питання ускладнюється тим, що за цим транспортним трестом, що має утворитись, стоять банки, які, коли захочуть, можуть підпорядкувати монополізовані ними шляхи сполучення інтересам своєї торгівлі земельними ділянками. Щоб переконатися в тому, наскільки природне таке припущення, досить пригадати, що вже при заснуванні товариства міської електричної залізниці тут були замішані інтереси того великого банку, який заохочував його заснування. А саме: інтереси цього транспортного підприємства перепліталися з інтересами торгівлі земельними ділянками. Справа в тому, що східна лінія цієї залізниці мала охопити ті земельні ділянки, які потім цей банк, коли будівництво залізниці було вже забезпечене, продав з величезним прибутком для себе і для кількох учасників...» **

* «Die Bank», 1913, стор. 952, L. Eschwege. «Der Sumpf» («Болото». Ред.); там же, 1912, 1, стор. 223 і далі.

** «Verkehrstrust», «Die Bank», 1914, 1, стор. 89 («Транспортний трест», «Банк». Ред.).

Монополія, раз вона склалась і орудує мільярдами, з абсолютною неминучістю пронизує *всі* сторони суспільного життя, незалежно від політичного устрою і від будь-яких інших «деталей». В німецькій економічній літературі звичайним є лакейське самовихваляння чесності прусського чиновництва з кивками на адресу французької Панами ¹⁵⁰ або американської політичної продажності. Але факт той, що *навіть* буржуазна література, присвячена банковим справам Німеччини, змушена щоразу виходити далеко за межі чисто банкових операцій і писати, наприклад, про «потяг до банку» з приводу все частіших випадків переходу чиновників на службу в банки: «як стоїть справа з непідкупністю державного чиновника, який потай прагне здобути тепле містечко на Беренштрассе?» * — вулиця в Берліні, де міститься «Німецький банк». Видавець журналу «Банк» Альфред Лансбург писав у 1909 р. статтю: «Економічне значення візантинізму», з приводу, між іншим, подорожі Вільгельма II до Палестини і «безпосереднього результату цієї подорожі, будівництва Багдадської залізниці, цього фатального «великого діла німецької підприємливості», яке більш винне в «оточенні», ніж усі наші політичні гріхи разом узяті» ** — (під оточенням розуміється політика Едуарда VII, який прагнув ізолювати Німеччину і оточити її кільцем імперіалістського протинімецького союзу). Згаданий уже нами співробітник того ж журналу Ешвеге писав у 1911 р. статтю: «Плутократія і чиновництво», викриваючи, наприклад, випадок з німецьким чиновником Фелькером, який був членом комісії в справі картелів і відзначався своєю енергією, а через деякий час опинився на доходному містечку в найбільшому картелі, сталюму синдикаті. Подібні випадки, зовсім не випадкові, змушували того ж буржуазного письменника признатися, що «забезпечена німецькою конституцією економічна свобода в багатьох галузях господарського життя стала позбавленою змісту фразою» і що при

* «Der Zug zur Bank», «Die Bank», 1909, 1, стор. 79 («Потяг до банку», «Банк». Ред.).

** Там же, стор. 301.

пануванні плутократії, яке тепер склалося, «навіть найширша політична свобода не може нас урятувати від того, що ми перетворимося в народ людей невільних» *.

Щодо Росії, то ми обмежимося одним прикладом: кілька років тому всі газети обійшла звістка про те, що директор кредитної канцелярії Давидов покидає державну службу і бере посаду в одному великому банку за платню, яка за договором мала за кілька років становити суму понад 1 мільйон карбованців. Кредитна канцелярія являє собою установу, завданням якої є «об'єднання діяльності всіх кредитних установ держави» і яка видає субсидії столичним банкам на суму до 800—1000 мільйонів карбованців **. — — —

Капіталізові взагалі властиве відокремлення власності на капітал від прикладання капіталу до виробництва, відокремлення грошового капіталу від промислового, або продуктивного, відокремлення рантьє, який живе тільки доходом з грошового капіталу, від підприємця і всіх осіб, що беруть безпосередню участь в розпорядженні капіталом. Імперіалізм або панування фінансового капіталу є той найвищий ступінь капіталізму, коли це відокремлення досягає величезних розмірів. Перевага фінансового капіталу над усіма іншими формами капіталу означає панівне становище рантьє і фінансової олігархії, означає виділення небагатьох держав, які володіють фінансовою «могутністю», з усіх інших. В яких розмірах іде цей процес, про це можна судити з даних статистики емісій, тобто випуску всякого роду цінних паперів.

У «Бюлетені міжнародного статистичного інституту» А. Неймарк *** опубліковував найбільш докладні, повні і придатні для порівняння дані про емісії в усьому світі, дані, які не раз наводилися потім частинами в економічній літературі ¹⁶¹. Ось підсумки за 4 десятиріччя:

* «Der Zug zur Bank», «Die Bank», 1911, 2, стор. 825; 1913, 2, стор. 982.

** Е. Агахд, стор. 202.

*** Bulletin de l'institut international de statistique, t. XIX, livr. II. La Haye, 1912 (Бюлетень міжнародного статистичного інституту, т. XIX, книга II, Гаага. Ред.). — Дані про держави дрібні, другий стовпчик, взяті приблизно за нормами 1902 року, збільшені на 20%.

*Сума емісій в мільярдах франків
за 10-річчя*

1871—1880.....	76,1
1881—1890.....	64,5
1891—1900.....	100,4
1901—1910.....	197,8

В 1870 роках загальна сума емісій в усьому світі підвищена особливо позиками в зв'язку з франко-пруською війною і наступною епохою грюндерства в Німеччині. Загалом і в цілому, збільшення йде на протязі трьох останніх десятиріч XIX століття порівняно не дуже швидко, і тільки перше десятиріччя XX століття дає величезне збільшення, майже подвоєння за 10 років. Отже, початок XX століття є епохою перелому не тільки щодо росту монополій (картелів, синдикатів, трестів), про що ми вже говорили, але й щодо зростання фінансового капіталу.

Загальну суму цінних паперів у світі в 1910 р. Неймарк визначає приблизно в 815 мільярдів франків. Відраховуючи, приблизно, повторення, він зменшує цю суму до 575—600 мільярдів. Ось розподіл по країнах (беремо 600 млрд.):

Сума цінних паперів у 1910 р. (мільярди франків):

Англія.....	142	} 479	Голландія	12,5
Сполуч. Штати.....	132		Бельгія.....	7,5
Франція.....	110		Іспанія.....	7,5
Німеччина.....	95		Швейцарія.....	6,25
Росія.....	31		Данія.....	3,75
Австро-Угорщина	24		Швеція, Норвегія, Руму- нія та ін.	2,5
Італія.....	14			
Японія.....	12			
			<i>Всього.....</i>	600

З цих даних відразу видно, як різко виділяються чотири найбагатші капіталістичні країни, що володіють приблизно від 100 до 150 мільярдів франків цінних паперів. З цих чотирьох країн дві — найстаріші і, як побачимо, найбагатші на колонії капіталістичні країни: Англія і Франція; другі дві — передові капіталістичні країни щодо швидкості розвитку і щодо ступеня

поширення капіталістичних монополій у виробництві — Сполучені Штати і Німеччина. Разом ці 4 країни мають 479 мільярдів франків, тобто майже 80% всесвітнього фінансового капіталу. Майже вся решта світу, так чи інакше, відіграє роль боржника і данника цих країн — міжнародних банкірів, цих чотирьох «стовпів» всесвітнього фінансового капіталу.

Особливо слід спинитися на тій ролі, яку відіграє у створенні міжнародної сіті залежностей і зв'язків фінансового капіталу вивіз капіталу.

IV. ВИВІЗ КАПІТАЛУ

Для старого капіталізму, з повним пануванням вільної конкуренції, типовим був вивіз *товарів*. Для новітнього капіталізму, з пануванням монополій, типовим став вивіз *капіталу*.

Капіталізм є товарне виробництво на найвищому ступені його розвитку, коли і робоча сила стає товаром. Зростання обміну як всередині країни, так і особливо міжнародного є характерна відмінна риса капіталізму. Нерівномірність і стрибкоподібність у розвитку окремих підприємств, окремих галузей промисловості, окремих країн неминучі за капіталізму. Спочатку Англія стала, раніше від інших, капіталістичною країною і, на половину XIX століття, запровадивши вільну торгівлю, претендувала на роль «майстерні всього світу», постачальниці фабрикатів в усі країни, які повинні були постачати їй, в обмін, сирові матеріали. Але ця монополія Англії вже в останній чверті XIX століття була підірвана, бо ряд інших країн, захистившись «охоронними» митами, розвинулися в самостійні капіталістичні держави. На порозі XX століття ми бачимо утворення іншого роду монополій: по-перше, монополістичних союзів капіталістів в усіх країнах розвинутого капіталізму; по-друге, монополістичного становища небагатьох найбагатших країн, в яких нагромадження капіталу досягло гігантських розмірів. Виник величезний «надлишок капіталу» в передових країнах.

Звичайно, коли б капіталізм міг розвинути землеробство, яке тепер повсюди страшенно відстало від промисловості, коли б він міг піднести життєвий рівень мас населення, яке повсюди лишається, незважаючи на запаморочний технічний прогрес, напівголодним і злиденним,— тоді про надлишок капіталу не могло б бути й мови. І такий «довід» раз у раз висувають дрібнобуржуазні критики капіталізму. Але тоді капіталізм не був би капіталізмом, бо і нерівномірність розвитку і напівголодний рівень життя мас є корінні, неминучі умови і передумови цього способу виробництва. Поки капіталізм лишається капіталізмом, надлишок капіталу обертається не на підвищення рівня життя мас в даній країні, бо це було б зниженням прибутку капіталістів, а на підвищення прибутку шляхом вивозу капіталу за кордон, у відсталі країни. В цих відсталих країнах прибуток звичайно високий, бо капіталів мало, ціна землі порівняно невелика, заробітна плата низька, сирові матеріали дешеві. Можливість вивозу капіталу створюється тим, що ряд відсталих країн втягнуто уже в оборот світового капіталізму, прокладені або розпочаті головні лінії залізниць, забезпечені елементарні умови розвитку промисловості і т.д. Необхідність вивозу капіталу створюється тим, що в небагатьох країнах капіталізм «перезрів», і капіталові не вистачає (при умові нерозвиненості землеробства і злиднів мас) поприщ «прибуткового» вміщення.

Ось приблизні дані про розміри капіталу, вкладеного за кордоном трьома головними країнами *:

* Hobson. «Imperialism». L., 1902, p. 58; Riesser, назв. тв., стор. 395 і 404; P. Arndt у «Weltwirtschaftliches Archiv», Bd. 7, 1916, S. 35 (П. Арндт в «Архіві світового господарства», т. 7, 1916, стор. 35. *Ред.*); Neumarsck у Bulletin; Гільфердінг. «Фінансовий капітал», стор. 492; Lloyd George, промова в палаті громад 4 травня 1915 р., «Daily Telegraph» 5 травня 1915; B. Harms. «Probleme der Weltwirtschaft». Jena, 1912, S. 235 та ін. (Б. Хармс. «Проблеми світового господарства». Існа, 1912, стор. 235 та ін. *Ред.*); Dr. Siegmund Schilder. «Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft». Berlin, 1912. Bd. 1, S. 150 (Д-р Сігмунд Шільдер. «Тенденції розвитку світового господарства». Берлін, 1912, том 1, стор. 150. *Ред.*); George Paish. «Great Britain's Capital Investments etc.» в «Journal of the Royal Statistical Society», vol. LXXIV. 1910—11, стор. 167 і далі (Джордж Пейш. «Вміщення великобританського капіталу і т. д.» в «Журналі королівського статистичного товариства», т. LXXIV. *Ред.*); Georges Diouritch. «L'Expansion des banques allemandes à l'étranger, ses rapports avec le développement économique de l'Allemagne». P., 1909, p. 84 (Жорж Діуріч. «Експансія німецьких банків за кордоном, її зв'язок з економічним розвитком Німеччини». Париж, 1909, стор. 84. *Ред.*).

Капітал, вміщений за кордоном

(у мільярдах франків)

Роки	Англією	Францією	Німеччиною
1862.....	3,6	—	—
1872.....	15	10 (1869)	—
1882.....	22	15 (1880)	?
1893.....	42	20 (1890)	?
1902.....	62	27 — 37	12,5
1914.....	75—100	60	44

Ми бачимо звідси, що гігантського розвитку вивіз капіталу досяг тільки на початку ХХ століття. Перед війною вкладений за кордоном капітал трьох головних країн досягав 175—200 мільярдів франків. Доход з цієї суми, за скромною нормою 5%, має досягати 8—10 мільярдів франків на рік. Солідна основа імперіалістського гноблення і експлуатації більшості націй і країн світу, капіталістичного паразитизму жменьки найбагатших держав!

Як розподіляється цей вміщений за кордоном капітал між різними країнами, де він вміщений, на це питання можна дати тільки приблизну відповідь, яка, однак, може висвітлити деякі загальні співвідношення і зв'язки сучасного імперіалізму:

*Частини світу, між якими розподілені
(приблизно) закордонні капітали (коло 1910 р.)*

	Англії	Франції	Німеччини	Всього
	(мільярди марок)			
Європа	4	23	18	45
Америка.....	37	4	10	51
Азія, Африка і Австралія	29	8	7	44
Разом.....	70	35	35	140

В Англії на перше місце висуваються її колоніальні володіння, які дуже великі і в Америці (наприклад, Канада), не кажучи вже про Азію та ін. Гігантський вивіз капіталу найтісніше зв'язаний тут з гігантськими колоніями, про значення яких для імперіалізму ми ще будемо говорити далі. Інша річ у Франції. Тут закордонний капітал вміщений головним чином в Європі

і насамперед в Росії (не менше 10 мільярдів франків), причому переважно це — *позичковий* капітал, державні позики, а не капітал, вкладуваний в промислові підприємства. На відміну від англійського, колоніального, імперіалізму, французький можна назвати лихварським імперіалізмом. В Німеччині — третя різновидність: колонії її невеликі, і розподіл вміщуваного нею за кордоном капіталу найбільш рівномірний між Європою і Америкою.

Вивіз капіталу в тих країнах, куди він направляєтья, впливає на розвиток капіталізму, надзвичайно прискорюючи його. Якщо через це, до певної міри, цей вивіз може приводити до деякого застою розвитку в країнах, що вивозять, то це може відбуватися лише ціною розширення і поглиблення дальшого розвитку капіталізму в усьому світі.

Для країн, що вивозять капітал, майже завжди створюється можливість здобути певні «вигоди», характер яких кидає світло на своєрідність епохи фінансового капіталу і монополій. Ось, наприклад, що писав у жовтні 1913 р. берлінський журнал «Банк»:

«На міжнародному ринку капіталів розігрується з недавнього часу комедія, гідна пензля Арістофана. Цілий ряд чужоземних держав, від Іспанії до Балкан, від Росії до Аргентини, Бразилії і Китаю, виступають відкрито або прикрито перед великими грошовими ринками з вимогами, іноді дуже наполегливими, дістати позику. Грошові ринки перебувають тепер не в дуже блискучому стані, і політичні перспективи не рожеві. Але ні один з грошових ринків не зважається відмовити в позиці, боячись, що сусід випередить його, погодиться на позику, а разом з тим забезпечить собі певні послуги за послуги. При такого роду міжнародних угодах майже завжди дещо перепадає на користь кредитора: поступка в торговому договорі, вугільна станція, будівання гавані, жирна концесія, замовлення на гармати» *.

Фінансовий капітал створив епоху монополій. А монополії всюди несуть з собою монополістичні начала:

* «Die Bank», 1913, 2, 1024—1025.

використання «зв'язків» для вигідної угоди стає на місце конкуренції на відкритому ринку. Звичайнісінька річ: умовою позики ставиться витрачання частини її на купівлю продуктів кредитуючої країни, особливо на предмети озброєння, на судна і т. д. Франція на протязі двох останніх десятиріч (1890—1910) дуже часто вдавалась до цього засобу. Вивіз капіталу за кордон стає засобом заохочувати вивіз товарів за кордон. Угоди між особливо великими підприємствами бувають при цьому такими, що вони стоять — як висловився «делікатно» Шільдер* — «на межі підкупу». Крупні у Німеччині, Шнейдер у Франції, Армстронг в Англії — зразки таких фірм, тісно зв'язаних з гігантськими банками і з урядом, які не легко «обійти» при укладанні позики.

Франція, даючи позику Росії, «притиснула» її в торговому договорі 16 вересня 1905 р., обумовивши певні поступки до 1917 року; те саме за торговим договором з Японією від 19 серпня 1911 р. Митна війна Австрії з Сербією, що тривала з семимісячною перервою з 1906 по 1911 рік, була викликана почасти конкуренцією Австрії і Франції в справі поставок військових припасів Сербії. Поль Дешанель заявив у палаті в січні 1912 р., що французькі фірми за 1908—1911 рр. доставили Сербії військових матеріалів на 45 мільйонів франків.

У звіті австро-угорського консула в Сан-Пауло (Бразилія) говориться: «будування бразильських залізниць відбувається здебільшого на французькі, бельгійські, британські і німецькі капітали; ці країни при фінансових операціях, зв'язаних з будуванням залізниць, обумовлюють собі поставку залізничних будівельних матеріалів».

Таким чином фінансовий капітал в буквальному, можна сказати, розумінні слова розкидає свої тенета на всі країни світу. Велику роль відіграють при цьому банки, що засновуються в колоніях, і їх філії. Німецькі імперіалісти з заздрістю дивляться на «старі»

* Schilder, назв. тв., стор. 346, 350, 371.

колоніальні країни, які забезпечили себе в цьому відношенні особливо «успішно»: Англія мала в 1904 р. 50 колоніальних банків з 2279 філіями (1910: 72 з 5449 філіями); Франція — 20 з 136 філіями; Голландія — 16 з 68, а Німеччина «всього тільки» 13 з 70 філіями *. Американські капіталісти, в свою чергу, заздрять англійським і німецьким: «в південній Америці, — скаржились вони в 1915 р., — 5 німецьких банків мають 40 філій і 5 англійських — 70 філій... Англія і Німеччина за останні 25 років вмістили в Аргентині, Бразилії, Уругваї приблизно 4 більйони (мільярди) доларів, і в результаті вони користуються 46% усієї торгівлі цих 3-х країн» **.

Країни, що вивозять капітал, поділили світ між собою, в переносному розумінні слова. Але фінансовий капітал привів і до *прямого* поділу світу.

V. ПОДІЛ СВІТУ МІЖ СОЮЗАМИ КАПІТАЛІСТІВ

Монополістичні союзи капіталістів, картелі, синдикати, трести, ділять між собою насамперед внутрішній ринок, захоплюючи виробництво даної країни в своє, більш-менш повне, володіння. Але внутрішній ринок, за капіталізму, неминуче зв'язаний із зовнішнім. Капіталізм давно створив всесвітній ринок. І в міру того, як зростав вивіз капіталу і розширялись всіляко закордонні і колоніальні зв'язки та «сфери впливу» найбільших монополістичних союзів, справа «природно» підходила до всесвітньої угоди між ними, до утворення міжнародних картелів.

Це — новий ступінь всесвітньої концентрації капіталу і виробництва, незрівнянно вищий, ніж попередні. Подивимось, як виростає ця надмонополія.

Електрична промисловість — найбільш типова для новітніх успіхів техніки, для капіталізму *кінця* XIX і по-

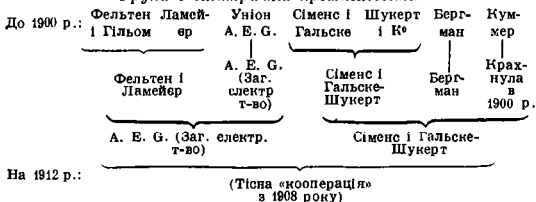
* Riesser, назв. тв., стор. 375, 4 вид. і Diouritch, стор. 283.

** The Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. LIX, May 1915, p. 301 (Літописи Американської академії політичних і соціальних наук, том LIX, травень 1915, стор. 301. *Ред.*). Тут же, стор. 331, читаємо, що відомий статистик Paish (Пейш) в останньому випуску фінансового журналу «Statist» визначав, що сума капіталу, вивезеного Англією, Німеччиною, Францією, Бельгією і Голландією, становить 40 мільярдів доларів, тобто 200 мільярдів франків.

чатку ХХ століття. І найбільше розвинулась вона в двох найбільш передових з нових капіталістичних країн, Сполучених Штатах і Німеччині. В Німеччині на зростання концентрації в цій галузі особливо сильний вплив справила криза 1900 року. Банки, які на той час досить уже зрослися з промисловістю, дуже прискорили і поглибили під час цієї кризи загибель порівняно дрібних підприємств, поглинення їх великими. «Банки,— пише Бйдельс,— віднімали руку допомоги якраз у тих підприємств, які найбільше потребували її, викликаючи цим спочатку шалене піднесення, а потім безнадійний крах тих товариств, які були не досить тісно зв'язані з ними» *.

В результаті концентрація після 1900 року пішла вперед гігантськими кроками. До 1900 року було вісім чи сім «груп» в електричній промисловості, причому кожна складалася з кількох товариств (усього їх було 28) і за кожною стояло від 2 до 11 банків. На 1908—1912 рр. всі ці групи злилися в дві чи одну. Ось як ішов цей процес:

Групи в електричній промисловості:

Знамените А. Е. Г. (Загальне товариство електрики), яке виросло таким чином, панує над 175—200 товариств (за системою «участей») і розпоряджається загальною сумою капіталу приблизно 1½ мільярда марок. Самих тільки прямих закордонних представництв воно має 34, з них 12 акціонерних товариств,— більше ніж в 10 державах. Ще в 1904 р. вважали, що капітали, вкладені німецькою електричною промисловістю за кордоном,

* Бйдельс, назв. тв., 232.

становили 233 мільйони марок, з них 62 млн. в Росії. Нічого й казати, що «Загальне товариство електрики» являє собою гігантське «комбіноване» підприємство з виробництвом — число самих тільки фабрикаційних товариств у нього дорівнює 16 — найрізніших продуктів, від кабелів і ізоляторів до автомобілів і літальних апаратів.

Але концентрація в Європі була також складовою частиною процесу концентрації в Америці. Ось як ішла справа:

	«Загальна електрич. К ^о » (General Electric C ^o)	
Америка	К ^о Томпсон—Гаустон засновує для Європи фірму	К ^о Едісона засновує для Європи фірму: «Французька К ^о Едісона», яка передає патенти німецькій фірмі
	«Уніон К ^о електрики»	«Заг. т-во ел.» (A. E. G.)
Німеччина	«Заг. т-во ел.» (A. E. G.)	

Таким чином склалися *дві* електричні «держави»: «інших, цілком незалежних від них, електричних товариств на землі нема», — пише Гейніг у своїй статті: «Шлях електричного тресту». Про розмір оборотів і величину підприємств обох «трестів» деяке, далеко не повне, уявлення дають такі цифри:

	оборот товарів (млн. марок)		число служ- бовців	чистий прибу- ток (млн. марок)
Америка: «Заг. ел. К ^о » (G. E. C.).....	1907:	252	28 000	35,4
	1910:	298	32 000	45,6
Німеччина: «Заг. т-во ел.» (A. E. G.).....	1907:	216	30 700	14,5
	1911:	362	60 800	21,7

І от в 1907 році між американським і німецьким трестом укладено договір про поділ світу. Конкуренція усувається. «Заг. ел. К^о» (G. E. C.) «одержує» Сполучені Штати і Канаду; «Заг. т-во ел.» (A. E. G.) «дістається» Німеччина, Австрія, Росія, Голландія, Данія, Швейцарія, Туреччина, Балкани. Окремі — певна річ, таємні — договори укладені щодо «товариств-дочок»,

які проникають в нові галузі промисловості і в «нові», формально ще не поділені, країни. Встановлено взаємний обмін винаходами і дослідками *.

Зрозуміло само собою, наскільки утруднена конкуренція проти цього, фактично єдиного, всесвітнього тресту, який розпоряджається капіталом в кілька мільярдів і має свої «філії», представництва, агентури, зв'язки і т. д. в усіх кінцях світу. Але поділ світу між двома сильними трестами, звичайно, не виключає *переділу*, якщо відношення сили — внаслідок нерівномірності розвитку, воєн, крахів і т. п. — змінюються.

Повчальний приклад спроби такого переділу, боротьби за переділ становить газово промисловість.

«Газовий ринок світу», — писав Бйдельс у 1905 році, — і тепер ще поділений між двома великими фінансовими групами: американським «Газовим трестом» (Standard Oil C-y) Рокфеллера і хазяями російської бакинської нафти, Ротшільдом і Нобелем. Обидві групи стоять в тісному зв'язку між собою, але їх монопольному становищу загрожує, на протязі от уже кількох років, п'ятеро ворогів **: 1) виснаження американських джерел нафти; 2) конкуренційна фірма Манташева в Баку; 3) джерела нафти в Австрії і 4) в Румунії; 5) заокеанські джерела нафти, особливо в голландських колоніях (дуже багаті фірми Самюеля і Шелля, зв'язані також з англійським капіталом). Три останні ряди підприємств зв'язані з німецькими великими банками, з найбільшим «Німецьким банком» на чолі. Ці банки самостійно і планомірно розвивали газову промисловість, наприклад, в Румунії, щоб мати «свою» точку опори. В румунській газовій промисловості рахували в 1907 році іноземних капіталів на 185 млн. франків, в тому числі німецьких 74 млн. ***.

Почалася боротьба, яку в економічній літературі так і називають боротьбою за «дільбу світу». З одного боку, «Газовий трест» Рокфеллера, бажаючи захопити *все*, заснував «товариство-дочку» в *самій* Голландії,

* Ricsser, назв. тв.; Diouritch, назв. тв., стор. 239; Kurt Heinig, назв. стаття.

** Бйдельс, стор. 192—193.

*** Diouritch, стор. 245—246.

скуповуючи нафтові джерела в Голландській Індії і бажаючи таким чином завдати удар своєму головному ворогові: голландсько-англійському трестові «Шелля». З другого боку, «Німецький банк» та інші берлінські банки намагалися «відстояти» «собі» Румунію і об'єднати її з Росією проти Рокфеллера. Цей останній володів капіталом незмірно більшим і чудовою організацією транспорту та доставки гасу споживачам. Боротьба мала скінчитись і скінчилася в 1907 році повною поразкою «Німецького банку», якому лишалось одно з двох: або ліквідувати з мільйонними втратами свої «гасові інтереси», або скоритися. Вибрали останнє і уклали дуже не вигідний для «Німецького банку» договір з «Гасовим трестом». За цим договором, «Німецький банк» зобов'язався «не розпочинати нічого не вигідного для американських інтересів», причому було, однак, передбачено, що договір втрачає силу, якщо в Німеччині пройде закон про державну монополію на гас.

Тоді починається «гасова комедія». Один з фінансових королів Німеччини, фон Гвіннер, директор «Німецького банку», через свого приватного секретаря, Штауса, пускає в хід агітацію за гасову монополію. Весь гігантський апарат найбільшого берлінського банку, всі обширні «зв'язки» приводяться в рух, преса захлинається від «патріотичних» криків проти «ярма» американського тресту, і рейхстаг майже одногolosно ухвалює 15 березня 1911 року резолюцію, яка закликає уряд розробити проект про гасову монополію. Уряд ухопився за цю «популярну» ідею, і гра «Німецького банку», який хотів одурити свого американського контрагента і поправити свої справи за допомогою державної монополії, здавалася виграною. Німецькі гасові королі наперед смакували вже гігантські прибутки, не менші від прибутків російських цукрозаводчиків... Але, по-перше, німецькі великі банки пересварились між собою за дільбу здобичі, і «Дисконтне товариство» викрило корисливі інтереси «Німецького банку»; по-друге, уряд злякався боротьби з Рокфеллером, бо було дуже сумнівно, чи дістане Німеччина гасу помимо нього (продуктивність Румунії невелика); по-третє, при-

спіло мільйардне асигнування 1913 року на воєнну підготовку Німеччини. Проект монополії відклали. «Газовий трест» Рокфеллера вийшов з боротьби поки що переможцем.

Берлінський журнал «Банк» писав з цього приводу, що боротися з «Газовим трестом» Німеччина могла б лише запроваджуючи монополію електричного струму і перетворюючи водяну силу в дешеву електрику. Але, — додавав він, — «електрична монополія прийде тоді, коли вона стане потрібна виробникам; саме тоді, коли стоятиме перед дверима наступний великий крах в електричній промисловості і коли ті гігантські, дорогі електричні станції, які будуються тепер повсюди приватними «концернами» електричної промисловості і для яких ці «концерни» тепер уже дістають певні окремі монополії від міст, держав та ін., будуть неспроможні працювати з прибутком. Тоді доведеться пустити в хід водяні сили; але їх не можна буде перетворювати державним коштом в дешеву електрику, їх доведеться знов-таки передати «приватній монополії, контрольованій державою», тому що приватна промисловість уже уклала ряд угод і обумовила собі великі винагороди... Так було з монополією калі, так є з газовою монополією, так буде з монополією електрики. Пора б нашим державним соціалістам, які дають себе засліпити красивим принципом, зрозуміти нарешті, що в Німеччині монополії ніколи не ставили такої мети і не вели до такого результату, щоб давати вигоди споживачам або хоча б віддавати державі частину підприємницького прибутку, а служили тільки для того, щоб оздоровляти державним коштом приватну промисловість, яка дійшла майже до банкрутства»*.

Такі цінні признання змушені робити буржуазні економісти Німеччини. Ми бачимо тут наочно, як приватні і державні монополії переплітаються воедино в епоху фінансового капіталу, як і ті і другі на ділі є лише окремими ланками імперіалістської боротьби між найбільшими монополістами за дільбу світу.

* «Die Bank», 1912, 2, 629, 1036; 1913, 1, 388.

В торговому судноплавстві гігантське зростання концентрації привело теж до поділу світу. В Німеччині виділились два найбільші товариства: «Гамбург — Америка» і «Північнонімецький Ллойд», обидва з капіталом по 200 млн. марок (акцій і облігацій), з пароплавами, що коштують 185—189 млн. марок. З другого боку, в Америці 1 січня 1903 р. утворився так званий трест Моргана, «Міжнародна компанія морської торгівлі», що об'єднує американські і англійські судноплавні компанії, кількістю 9, і має капітал в 120 млн. доларів (480 млн. марок). Уже в 1903 році між німецькими колосами і цим американо-англійським трестом був укладений договір про поділ світу в зв'язку з поділом прибутку. Німецькі товариства відмовились від конкуренції в справі перевезень між Англією і Америкою. Було точно встановлено, кому які гавані «надаються», був утворений спільний контрольний комітет і т. д. Договір укладений на 20 років, з передбачливим застереженням, що в разі війни він втрачає силу *.

Надзвичайно повчальна також історія утворення міжнародного рейкового картелю. Вперше англійські, бельгійські й німецькі рейкові заводи зробили спробу заснувати такий картель ще в 1884 р., під час найбільшого занепаду промислових справ. Погодились не конкурувати на внутрішньому ринку країн, які вступили в угоду, а зовнішні поділити за нормою: 66% Англії, 27% Німеччині і 7% Бельгії. Індія була полишена цілком Англії. Проти однієї англійської фірми, що лишилась поза угодою, була розпочата спільна війна, видатки на яку покривали певним процентом із спільних продажів. Але в 1886 р., коли з союзу вийшли дві англійські фірми, він розпався. Характерно, що угоди не вдавалось досягти під час наступних періодів промислового піднесення.

На початку 1904 року засновано сталний синдикат в Німеччині. В листопаді 1904 р. відновлено міжнародний рейковий картель за нормами: Англії — 53,5%, Німеччині — 28,83%, Бельгії — 17,67%. Потім приєд-

* Ріссер, назв. тв., стор. 125.

налась Франція з нормами 4,8%, 5,8% і 6,4% в перший, другий і третій рік, понад 100%, тобто при сумі 104,8% і т. д. У 1905 р. приєднався «Стальний трест» Сполучених Штатів («Стальна корпорація»), потім Австрія та Іспанія. «В даний момент,— писав Фогельштейн в 1910 р.,— дільба землі закінчена, і великі споживачі, насамперед державні залізниці,— раз світ уже поділений і на їх інтереси не зважали — можуть жити, як поет, на небесах Юпітера»*.

Згадаємо ще міжнародний цинковий синдикат, заснований в 1909 році, який точно розподілив розміри виробництва між п'ятьма групами заводів: німецьких, бельгійських, французьких, іспанських, англійських;— потім пороховий міжнародний трест, цей, за словами Ліфмана, «цілком сучасний тісний союз між усіма німецькими фабриками вибухових речовин, які потім разом з аналогічно організованими французькими і американськими динамітними фабриками поділили між собою, так би мовити, весь світ»**.

Всього Ліфман налічував у 1897 році близько 40 міжнародних картелів з участю Німеччини, а на 1910 рік уже близько 100.

Деякі буржуазні письменники (до яких приєднався тепер і К. Каутський, що цілком зрадив свою марксистську позицію, наприклад, 1909 року) висловлювали ту думку, що міжнародні картелі, будучи одним з найбільш рельєфних виявів інтернаціоналізації капіталу, дають можливість надіятися на мир між народами при капіталізмі. Ця думка теоретично цілком безглузда, а практично є софізм і спосіб нечесного захисту найгіршого опортунізму. Міжнародні картелі показують, до якої міри вирости тепер капіталістичні монополії і *за що* йде боротьба між союзами капіталістів. Ця остання обставина є найважливіша; тільки вона з'ясовує нам історико-економічний смисл того, що діється, бо *форма* боротьби може мінятися і міняється весь час залежно від різних, порівняно часткових і тимчасових, причин, але *суть* боротьби, її класовий *зміст* прямо-таки

* Vogelstein. «Organisationsformen», стр. 100.

** Liefmann. «Kartelle und Trusts», 2. A., стр. 161.

не може змінитися, поки існують класи. Зрозуміло, що в інтересах, наприклад, німецької буржуазії, до якої по суті справи перейшов у своїх теоретичних міркуваннях Каутський (про це ще буде мова далі), затушовувати *зміст* сучасної економічної боротьби (поділ світу) і підкреслювати то одну, то другу *форму* цієї боротьби. Таку саму помилку робить Каутський. І мова йде, звичайно, не про німецьку, а про *всесвітню* буржуазію. Капіталісти ділять світ не через свою особливу злобність, а тому, що досягнутий ступінь концентрації змушує ставати на цей шлях для одержання прибутку; при цьому ділять вони його «за капіталом», «за силою» — іншого способу дільби не може бути в системі товарного виробництва і капіталізму. А сила міняється в залежності від економічного і політичного розвитку; для розуміння того, що діється, треба знати, які питання вирішуються змінами сили, а чи є це — зміни «чисто» економічні чи *позаекономічні* (наприклад, воєнні), це питання другорядне, яке не може нічого змінити в основних поглядах на новітню епоху капіталізму. Підміняти питання про *зміст* боротьби і угод між союзами капіталістів питанням про *форму* боротьби і угод (сьогодні мирну, завтра немирну, післязавтра знов немирну) значить опускатися до ролі софіста.

Епоха новітнього капіталізму показує нам, що між союзами капіталістів складаються певні відносини *на ґрунті* економічного поділу світу, а поряд з цим, в зв'язку з цим між політичними союзами, державами, складаються певні відносини *на ґрунті* територіального поділу світу, боротьби за колонії, «боротьби за господарську територію».

VI. ПОДІЛ СВІТУ МІЖ ВЕЛИКИМИ ДЕРЖАВАМИ

Географ О. Супан у своїй книзі про «територіальний розвиток європейських колоній» * підбиває такий короткий підсумок цьому розвитку в кінці XIX століття:

* А. Supan. «Die territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien». 1906, стор. 254 (О. Супан. «Територіальний розвиток європейських колоній». *Ред.*).

Процент земельної площі, належної європейським колоніальним державам (С. Штати в тому числі):

	1876	1900	Збільшення на
В Африці.....	10,8%	90,4%	+79,6%
» Полінезії.....	56,8%	98,9%	+42,1%
» Азії.....	51,5%	56,6%	+ 5,1%
» Австралії.....	100,0%	100,0%	—
» Америці.....	27,5%	27,2%	— 0,3%

«Характеристичною рисою цього періоду,— робить він висновок,— є, таким чином, поділ Африки і Полінезії». Оскільки в Азії і в Америці незайнятих земель, тобто не належних ніякій державі, нема, то висновок Супана доводиться розширити і сказати, що характеристичною рисою розглядуваного періоду є остаточний поділ землі, остаточний не в тому розумінні, щоб не можливий був *переділ*,— навпаки, переділи можливі і неминучі,— а в тому розумінні, що колоніальна політика капіталістичних країн *закінчила* захоплення незайнятих земель на нашій планеті. Світ уперше вже поділено, так що далі мають бути *лише* переділи, тобто перехід від одного «власника» до іншого, а не від безхазяйності до «хазяїна».

Отже, ми переживаємо своєрідну епоху всесвітньої колоніальної політики, яка найтісніше зв'язана з «новітнім ступенем в розвитку капіталізму», з фінансовим капіталом. Тому необхідно докладніше спинитися передусім на фактичних даних, щоб якомога точніше з'ясувати як відмінність цієї епохи від попередніх, так і стан справи тепер. Насамперед виникають тут два фактичні питання: чи спостерігається посилення колоніальної політики, загострення боротьби за колонії саме в епоху фінансового капіталу і як саме поділений світ в цьому відношенні тепер.

Американський письменник Морріс у своїй книзі про історію колонізації * робить спробу звести дані про розміри колоніальних володінь Англії, Франції і Німеччини за різні періоди XIX століття¹⁵². Ось, у скороченні, одержані ним підсумки:

* Henry C. Morris. «The History of Colonization». N. Y., 1900, vol. II, pp. 88; I, 419; II, 304 (Генрі К. Морріс. «Історія колонізації». Нью-Йорк, 1900, т. II, стор. 88; I, 419; II, 304. *Ред.*).

Розміри колоніальних володінь

Роки	Англії		Франції		Німеччини	
	площа (млн. кв. миль)	насе- лення (млн.)	площа (млн. кв. миль)	насе- лення (млн.)	площа (млн. кв. миль)	насе- лення (млн.)
1815—1830	?	126,4	0,02	0,5	—	—
1860	2,5	145,1	0,2	3,4	—	—
1880	7,7	267,9	0,7	7,5	—	—
1899	9,3	309,0	3,7	56,4	1,0	14,7

Для Англії період величезного посилення колоніальних загарбань припадає на 1860—1880 роки і дуже значного на останнє двадцятиріччя XIX століття. Для Франції і Німеччини — саме на це двадцятиріччя. Ми бачили вище, що період граничного розвитку капіталізму домонополістичного, капіталізму з переважанням вільної конкуренції, припадає на 1860 й 1870 роки. Ми бачимо тепер, що *саме після цього періоду* починається величезне «піднесення» колоніальних загарбань, загострюється в надзвичайній мірі боротьба за територіальний поділ світу. Отже, безперечний той факт, що перехід капіталізму до ступеня монополістичного капіталізму, до фінансового капіталу *зв'язаний* із загостренням боротьби за поділ світу.

Гобсон у своєму творі про імперіалізм виділяє епоху 1884—1900 рр., як епоху посиленої «експансії» (розширення території) головних європейських держав. За його обрахунком, Англія здобула за цей час 3,7 мільйона кв. миль з населенням 57 млн.; Франція — 3,6 млн. кв. миль з населенням 36½ млн.; Німеччина — 1,0 млн. кв. миль з 14,7 млн.; Бельгія — 900 тис. кв. миль з 30 млн.; Португалія — 800 тис. кв. миль з 9 млн. Гонитва за колоніями в кінці XIX століття, особливо з 1880 років, з боку всіх капіталістичних держав являє собою загальновідомий факт історії дипломатії і зовнішньої політики.

В епоху найбільшого процвітання вільної конкуренції в Англії, в 1840—1860 роках, керівні буржуазні політики її були *проти* колоніальної політики, вважали звільнення колоній, повне відокремлення їх від Англії неминучою і корисною справою. М. Бер зазначає у своїй

статті про «новітній англійський імперіалізм»*, що з'явилася в 1898 р., як у 1852 році такий схильний, загалом кажучи, до імперіалізму державний діяч Англії, як Дізраелі, говорив: «Колонії, це — млинові жорна на нашій шії». А в кінці XIX століття героями дня в Англії були Сесіль Родс і Джозеф Чемберлен, які відкрито проповідували імперіалізм і застосовували імперіалістську політику з найбільшим цинізмом!

Небезіntересно, що зв'язок чисто, так би мовити, економічних і соціально-політичних коренів новітнього імперіалізму був уже тоді ясний для цих керівних політиків англійської буржуазії. Чемберлен проповідував імперіалізм як «істинну, мудру і економну політику», вказуючи особливо на ту конкуренцію, яку зустрічає тепер Англія на світовому ринку з боку Німеччини, Америки, Бельгії. Порятунком в монополії — говорили капіталісти, засновуючи картелі, синдикати, трести. Порятунком в монополії — вторували політичні вожді буржуазії, поспішаючи захопити ще неподілені частини світу. А Сесіль Родс, як розповідав його інтимний друг, журналіст Стед, говорив йому з приводу своїх імперіалістських ідей в 1895 році: «Я був учора в лондонському Іст-Енді (робітничий квартал) і відвідав одні збори безробітних. Коли я послухав там дикі промови, що були суцільним криком: хліба, хліба!, я, ідучи додому і міркуючи про те, що бачив, переконався більше, ніж раніш, у важливості імперіалізму... Моя заповітна ідея є розв'язання соціального питання, а саме: щоб урятувати сорок мільйонів жителів З'єднаного Королівства від убивчої громадянської війни, ми, колоніальні політики, повинні заволодіти новими землями для розміщення надлишку населення, для здобуття нових областей збуту товарів, вироблюваних на фабриках і в рудниках. Імперія, я завжди говорив це, є питання шлунку. Якщо ви не хочете громадянської війни, ви повинні стати імперіалістами»**.

Так говорив Сесіль Родс у 1895 р., мільйонер, фінансовий король, головний винуватець англо-бурської

* «Die Neue Zeit», XVI, I, 1898. S. 302.

** Там же, S. 304.

війни; а тим часом його захист імперіалізму тільки грубуватий, цинічний, по суті ж не відрізняється від «теорії» пп. Маслової, Зюдекума, Потресова, Давіда, засновника російського марксизму та ін. та ін. Сесіль Родс був трошки чеснішим соціал-шовіністом...

Для того, щоб дати якомога точнішу картину територіального поділу світу і змін в цьому відношенні за останні десятиріччя, скористуємось тими зведеннями, які дає Супан в названому творі в питанні про колоніальні володіння всіх держав світу. Супан бере 1876 і 1900 роки; ми візьмемо 1876 — пункт, вибраний дуже вдало, бо саме на цей час можна, загалом і в цілому, вважати закінченим розвиток західноєвропейського капіталізму в його домонополістичній стадії — і 1914, замінюючи цифри Супана новішими за «Географічно-статистичними таблицями» Гюбнера. Супан бере тільки колонії; ми вважаємо корисним — для того, щоб дати повну картину поділу світу, — додати відомості, коротко, і про неколоніальні країни і про напівколонії, до яких ми залічуємо Персію, Китай і Туреччину: перша з цих країн майже цілком стала вже колонією, друга й третя стають ними ¹⁵³.

Маємо такі підсумки:

*Колоніальні володіння великих держав:
(млн. кв. км і млн. жителів)*

	Колонії				Метрополії		Всього	
	1876		1914		1914		1914	
	кв. км	жит.	кв. км	жит.	кв. км	жит.	кв. км	жит.
Англія.....	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Росія.....	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Франція	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Німеччина	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
С. Штати..	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Японія.....	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
<i>Разом 6 великих держав</i>	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6

Колонії решти держав (Бельгія, Голландія та ін.)	9,9	45,3
Напівколонії (Персія, Китай, Туреччина)	14,5	361,2
Решта країн.....	28,0	289,9

Вся земля..... 133,9 1 657,0

Ми бачимо тут наочно, як «закінчено» було на грані XIX і XX віків поділ світу. Колоніальні володіння розширилися після 1876 року в гігантських розмірах: більш ніж в півтора раза, з 40 до 65 мільйонів кв. км у шести найбільших держав; приріст становить 25 млн. кв. км, у півтора раза більше площі метрополій (16 $\frac{1}{2}$ млн.). Три держави не мали в 1876 р. ніяких колоній, а четверта, Франція, майже не мала їх. На 1914 рік ці чотири держави здобули колонії площею 14,1 млн. кв. км, тобто приблизно разів у півтора більше площі Європи, з населенням майже 100 мільйонів. Нерівномірність в розширенні колоніального володіння дуже велика. Коли порівняти, наприклад, Францію, Німеччину і Японію, які не дуже сильно різняться величиною площі і кількістю населення, то виявиться, що перша з цих країн здобула майже втричі більше колоній (щодо площі), ніж друга і третя, разом взяті. Але щодо розмірів фінансового капіталу Франція на початку розглядуваного періоду була, може, теж в кілька раз багатша від Німеччини і Японії, взятих разом. На розмір колоніальних володінь, крім чисто економічних умов, і на базі їх, справляють вплив умови географічні та ін. Хоч як сильно йшло за останні десятиріччя нівелювання світу, вирівнювання умов господарства і життя в різних країнах під тисненням великої промисловості, обміну і фінансового капіталу, але все ж різниці лишається немала, і серед названих шести країн ми спостерігаємо, з одного боку, молоді капіталістичні країни, які надзвичайно швидко прогресували (Америка, Німеччина, Японія); з другого — країни старого капіталістичного розвитку, що прогресували останнім часом далеко повільніше від попередніх (Франція і Англія); з третього, країну, яка найбільше відстала в економічному відношенні (Росію), в якій повільно-

капіталістичний імперіалізм оплетений, так би мовити, особливо густою сіткою відносин докапіталістичних.

Поруч з колоніальними володіннями великих держав ми поставили невеликі колонії маленьких держав, що являють собою, так би мовити, найближчий об'єкт можливого й імовірного «переділу» колоній. Здебільшого ці маленькі держави зберігають свої колонії тільки завдяки тому, що між великими є протилежності інтересів, незгоди та ін., які заважають угоді про дільбу здобичі. Щодо «напівколоніальних» держав, то вони дають приклад тих перехідних форм, які зустрічаються в усіх сферах природи і суспільства. Фінансовий капітал — така велика, можна сказати, вирішальна сила в усіх економічних і в усіх міжнародних відносинах, що він здатний підкоряти собі і в дійсності підкоряє навіть держави, які користуються цілковитою політичною незалежністю; ми побачимо зараз приклади тому. Але, звичайно, найбільші «зручності» і найбільші вигоди дає фінансовому капіталові *таке* підкорення, яке зв'язане з утратою політичної незалежності підкорюваними країнами і народами. Напівколоніальні країни типові, як «середина» в цьому відношенні. Зрозуміло, що боротьба за ці напівзалежні країни особливо мала загостритися в епоху фінансового капіталу, коли решта світу вже була поділена.

Колоніальна політика і імперіалізм існували й до новітнього ступеня капіталізму і навіть до капіталізму. Рим, оснований на рабстві, проводив колоніальну політику і здійснював імперіалізм. Але «загальні» міркування про імперіалізм, які забувають або відсувають на задній план корінну різницю суспільно-економічних формацій, перетворюються неминуче в найпустіші банальності або похвальбу, на зразок порівняння «великого Риму з великою Британією» *. Навіть капіталістична колоніальна політика *попередніх* стадій капіталізму істотно відрізняється від колоніальної політики фінансового капіталу.

* С. Р. Lucas. «Greater Rome and Greater Britain». Oxf., 1912 (Ч. П. Лукас. «Великий Рим і Велика Британія». Оксфорд, 1912. Ред.) або Earl of Cromer. «Ancient and modern Imperialism». L., 1910 (Граф Кромер. «Стародавній і сучасний імперіалізм». Лондон, 1910. Ред.).

Основною особливістю новітнього капіталізму є панування монополістичних союзів найбільших підприємств. Такі монополії найміцніші, коли захоплюються в одні руки *всі* джерела сирових матеріалів, і ми бачили, з яким завзяттям міжнародні союзи капіталістів спрямовують свої зусилля на те, щоб вирвати у противника всяку можливість конкуренції, щоб скупити, наприклад, залізорудні землі або нафтові джерела і т. п. Тільки володіння колонією дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з суперником — аж до такої випадковості, коли противник побажав би захиститися законом про державну монополію. Чим вищий розвиток капіталізму, чим сильніше відчувається нестача сировини, чим гостріша конкуренція і гонитва за джерелами сировини в усьому світі, тим одчайдушніша боротьба за здобуття колоній.

«Можна висунути твердження, — пише Шільдер, — яке декому, мабуть, здасться парадоксальним, а саме: що ріст міського і промислового населення в більш-менш близькому майбутньому значно скоріше може зустріти перешкоду в нестачі сировини для промисловості, ніж в нестачі предметів харчування». Так, наприклад, загострюється нестача дерева, яке все більше дорожчає, — шкір, — сировини для текстильної промисловості. «Союзи промисловців намагаються створити рівновагу між сільським господарством і промисловістю в межах усього світового господарства; як приклад можна назвати існуючий з 1904 року міжнародний союз союзів — бавовнопрядильних фабрикантів у кількох найважливіших промислових державах; потім заснований на зразок його в 1910 році союз європейських союзів льонопрядильників» *.

Звичайно, значення такого роду фактів буржуазні реформісти і серед них особливо теперішні каутськіанці намагаються ослабити вказівкою на те, що сировину «можна б» дістати на вільному ринку без «дорогої і небезпечної» колоніальної політики, що пропозицію

* Schilder, назв. тв., стор. 38—42.

сировини «можна б» гігантськи збільшити «простим» поліпшенням умов сільського господарства взагалі. Але такі вказівки перетворюються в апологетику імперіалізму, в прикрашування його, бо вони ґрунтуються на забутті головної особливості новітнього капіталізму: монополій. Вільний ринок дедалі більше відходить у минуле, монополістичні синдикати і трести з кожним днем урізують його, а «просто» поліпшення умов сільського господарства зводиться до поліпшення становища мас, до підвищення заробітної плати і зменшення прибутку. Де ж, крім як у фантазії солоденьких реформістів, існують трести, здатні дбати про становище мас замість завоювання колоній?

Не тільки вже відкриті джерела сировини мають значення для фінансового капіталу, але й можливі джерела, бо техніка з неймовірною швидкістю розвивається в наші дні, і землі, непридатні сьогодні, можуть бути зроблені завтра придатними, якщо будуть знайдені нові способи (а для цього великий банк може виручити спеціальну експедицію інженерів, агрономів та ін.), якщо будуть зроблені великі затрати капіталу. Те саме стосується розвідок мінеральних багатств, нових способів обробки і утилізації тих чи інших сирових матеріалів і ін. і т. п. Звідси — неминуче прагнення фінансового капіталу до розширення господарської території і навіть території взагалі. Як трести капіталізують своє майно за подвійною або потрійною оцінкою, враховуючи «можливі» в майбутньому (а не теперішні) прибутки, враховуючи даліші результати монополій, так і фінансовий капітал взагалі прагне захопити якомога більше земель яких завгодно, де завгодно, як завгодно, враховуючи можливі джерела сировини, боячись відстати в шаленій боротьбі за останні куски неподіленого світу або за переділ кусків, уже поділених.

Англійські капіталісти всіляко стараються розвинути виробництво бавовни у *своїй* колонії, Єгипті, — в 1904 р. з 2,3 мільйона гектарів культурної землі в Єгипті вже 0,6 млн. було під бавовною, тобто понад чверть, — російські у *своїй* колонії, Туркестані, бо таким способом

вони легше можуть побити своїх іноземних конкурентів, легше можуть прийти до монополізації джерел сировини, до створення більш економного і прибуткового текстильного тресту з «комбінованим» виробництвом, з зосередженням усіх стадій виробництва і обробки бавовни в одних руках.

Інтереси вивозу капіталу так само штовхають до завоювання колоній, бо на колоніальному ринку легше (а іноді єдино тільки й можливо) монополістичними шляхами усунути конкурента, забезпечити собі поставку, закріпити відповідні «зв'язки» та ін.

Позаекономічна надбудова, яка виростає на основі фінансового капіталу, його політика, його ідеологія посилюють прагнення до колоніальних завоювань. «Фінансовий капітал хоче не свободи, а панування», слушно говорить Гільфердінг. А один буржуазний французький письменник, немов розвиваючи і доповнюючи наведені вище думки Сесіля Родса *, пише, що до економічних причин сучасної колоніальної політики слід додати соціальні: «внаслідок зростаючої складності життя і труднощі, що давить не тільки на робітничі маси, але й на середні класи, в усіх країнах старої цивілізації скупчується «нетерпіння, роздратування, ненависть, які загрожують громадському спокоєві; енергії, вибиваній з певної класової колії, треба знайти застосування, дати їй діло поза країною, щоб не сталося вибуху всередині» **.

Раз іде мова про колоніальну політику епохи капіталістичного імперіалізму, треба відзначити, що фінансовий капітал і відповідна йому міжнародна політика, яка зводиться до боротьби великих держав за економічний і політичний поділ світу, створюють цілий ряд *перехідних* форм державної залежності. Типові для цієї епохи не тільки дві основні групи країн: країни, що володіють колоніями, і колонії, але й різноманітні форми залежних країн, політично, формально самостійних, насправді ж обплутаних сітими фінансової

* Див. цей том, стор. 353. *Ред.*

** Wahl. «La France aux colonies» (Валь. «Франція в колоніях». *Ред.*), цитовано у Henri Russier. «Le Partage de l'Océanie». Р., 1905, р. 165 (Анрі Руссьє. «Поділ Океанії». Париж, 1905, стор. 165. *Ред.*).

і дипломатичної залежності. Одну з форм — напівколонії — ми вже вказали раніше. Зразком другої є, наприклад, Аргентина.

«Південна Америка, а особливо Аргентина, — пише Шульце-Геверніц у своєму творі про британський імперіалізм, — перебуває в такій фінансовій залежності від Лондона, що її слід назвати майже англійською торговою колонією» *. Капітали, вміщені Англією в Аргентині, Шільдер визначав, за повідомленнями австро-угорського консула в Буенос-Айресі за 1909 р., в 8³/₄ мільярда франків. Нетрудно собі уявити, які міцні зв'язки має внаслідок цього фінансовий капітал — і його вірний «друг», дипломатія — Англії з буржуазією Аргентини, з керівними колами всього її економічного і політичного життя.

Трохи іншу форму фінансової і дипломатичної залежності, при політичній незалежності, показує нам приклад Португалії. Португалія — самостійна, суверенна держава, але фактично на протязі більше 200 років, з часу війни за іспанську спадщину (1701—1714), вона перебуває під протекторатом Англії. Англія захищала її та її колоніальні володіння ради зміцнення своєї позиції в боротьбі з своїми противниками, Іспанією, Францією. Англія діставала в обмін торгівлі вигоди, кращі умови для вивозу товарів і особливо для вивозу капіталу в Португалію та її колонії, можливість користуватися гаванями і островами Португалії, її кабелями і ін. і т. д. ** Такі відносини між окремими великими і дрібними державами були завжди, але в епоху капіталістичного імперіалізму вони стають загальною системою, входять, як частина, в суму відносин «поділу світу», перетворюються в ланки операцій всесвітнього фінансового капіталу.

Щоб покінчити з питанням про поділ світу, ми по-

* Schulze-Gaevernitz. «Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20-ten Jahrhunderts». Lpz., 1906, стор. 318 (Шульце-Геверніц. «Британський імперіалізм і англійська вільна торгівля на початку 20-го століття». Лейпциг, 1906. Ред.). Те саме говорить Sartorius v. Waltershausen. «Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande». Berlin, 1907, S. 46 (Сарторіус фон Вальтерсгаузен. «Народногосподарська система вміщення капіталу за кордоном». Берлін, 1907, стор. 46. Ред.).

** Шільдер, назв. тв., I т., стор. 160—161.

винні відзначити ще таке. Не тільки американська література після іспано-американської і англійська після англо-бурської воєн поставили це питання цілком відкрито і виразно в самому кінці XIX і на початку XX століття, не тільки німецька література, яка найбільш «ревниво» стежила за «британським імперіалізмом», систематично оцінювала цей факт. І у французькій буржуазній літературі питання поставлено досить виразно і широко, оскільки це мислимо з буржуазної точки зору. Пошлемось на історика Дрію, який у своїй книзі: «Політичні і соціальні проблеми в кінці XIX століття» в розділі про «великі держави і поділ світу» писав таке: «На протязі останніх років усі вільні місця на землі, за винятком Китаю, зайняті державами Європи і Північної Америки. На цьому ґрунті сталося вже кілька конфліктів і переміщень впливу, які є провісниками ще жахливіших вибухів у близькому майбутньому. Бо доводиться поспішати: нації, що не забезпечили себе, ризикують ніколи не дістати своєї частини і не взяти участі в тій гігантській експлуатації землі, яка буде одним з найістотніших фактів наступного (тобто XX) століття. Ось чому вся Європа і Америка були охоплені в останній час гарячкою колоніальних розширень, «імперіалізму», який являє собою найвизначнішу характерну рису кінця XIX століття. І автор додавав: «При цьому поділі світу, в цій шаленій гонитві за скарбами і великими ринками землі, порівняна сила імперій, заснованих в цьому, XIX, столітті, перебуває в цілковитій невідповідності з тим місцем, яке займають в Європі нації, що заснували їх. Держави, які переважають в Європі, вершительки її долі, не переважають так само в усьому світі. А оскільки колоніальна могутність, надія володіти багатствами, ще не врахованими, справить очевидно свою відбиту дію на порівняну силу європейських держав, то внаслідок цього колоніальне питання — «імперіалізм», коли хоче, — який змінив уже політичні умови самої Європи, змінюватиме їх все більше і більше» *.

* J.-E. Driault. «Problèmes politiques et sociaux». P., 1900, стор. 290 (Ж.-Е. Дрію. «Політичні і соціальні проблеми». Париж. Ред.).

VII. ІМПЕРІАЛІЗМ, ЯК ОСОБЛИВА СТАДІЯ КАПІТАЛІЗМУ

Ми повинні тепер спробувати підбити певні підсумки, звести до купи сказане вище про імперіалізм. Імперіалізм виріс як розвиток і пряме продовження основних властивостей капіталізму взагалі. Але капіталізм став капіталістичним імперіалізмом лише на певному, дуже високому ступені свого розвитку, коли деякі основні властивості капіталізму стали перетворюватися в свою протилежність, коли по всій лінії склались і виявились риси перехідної епохи від капіталізму до більш високого суспільно-економічного укладу. Економічно основне в цьому процесі є заміна капіталістичної вільної конкуренції капіталістичними монополіями. Вільна конкуренція є основна властивість капіталізму і товарного виробництва взагалі; монополія є пряма протилежність вільної конкуренції, але ця остання перед нашими очима стала перетворюватися в монополію, створюючи велике виробництво, витісняючи дрібне, замінюючи велике найбільшим, доводячи концентрацію виробництва і капіталу до того, що з неї виростала і виростає монополія: картелі, синдикати, трести, з якими зливається капітал якого-небудь десятка банків, що орудують мільярдами. І в той же час монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим ряд особливо гострих і крутих суперечностей, незгод, конфліктів. Монополія є перехід від капіталізму до більш високого ладу.

Коли б треба було дати якнайкоротше визначення імперіалізму, то слід було б сказати, що імперіалізм є монополістична стадія капіталізму. Таке визначення включало б найголовніше, бо, з одного боку, фінансовий капітал є банковий капітал монополістично небагатьох найбільших банків, який злився з капіталом монополістичних союзів промисловців; а з другого боку, поділ світу є перехід від колоніальної політики, безперешкодно поширюваної на незахоплені жодною капіталістичною державою області, до колоніальної політики монопольного володіння територією землі, поділеної до кінця.

Але надто короткі визначення хоч і зручні, бо підсумовують головне, — все ж недостатні, коли з них треба окремо виводити вельми істотні риси того явища, яке треба визначити. Тому, не забуваючи умовного і відносного значення всіх визначень взагалі, які ніколи не можуть охопити всебічних зв'язків явища в його повному розвитку, слід дати таке визначення імперіалізму, яке включало б такі п'ять основних його ознак: 1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення, на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ, і 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами. Імперіалізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами.

Ми ще побачимо далі, як можна і треба інакше визначити імперіалізм, коли мати на увазі не тільки основні чисто економічні поняття (якими обмежується наведене визначення), а історичне місце даної стадії капіталізму відносно капіталізму взагалі або відношення імперіалізму і двох основних напрямів у робітничому русі. А зараз треба відзначити, що імперіалізм, коли його розуміти в зазначеному смислі, являє собою, безперечно, особливу стадію розвитку капіталізму. Щоб дати читачеві якнайбільш обгрунтоване уявлення про імперіалізм, ми умисно старались наводити якомога більше відзвигів *буржуазних* економістів, змушених визнавати особливо незаперечно встановлені факти новітньої економіки капіталізму. З тією ж метою наводились докладні статистичні дані, що дозволяють бачити, до якого саме ступеня виріс банковий капітал

і т. д., в чому саме виявився перехід кількості в якість, перехід розвиненого капіталізму в імперіалізм. Нічого й казати, звичайно, що всі грані в природі і суспільстві умовні і рухливі, що було б безглуздо сперечатися, наприклад, про те, на який рік чи десятиріччя припадає «остаточне» встановлення імперіалізму.

Але сперечатися про визначення імперіалізму доводиться насамперед з головним марксистським теоретиком епохи так званого Другого Інтернаціоналу, тобто 25-річчя 1889—1914 років, К. Каутським. Проти основних ідей, виражених в даному нами визначенні імперіалізму, Каутський виступив цілком рішуче і в 1915 і навіть ще в листопаді 1914 року, заявляючи, що під імперіалізмом треба розуміти не «фазу» або ступінь господарства, а політику, саме певну політику, якій «віддає перевагу» фінансовий капітал, що імперіалізм не можна «ототожнювати» з «сучасним капіталізмом», що коли розуміти під імперіалізмом «всі явища сучасного капіталізму», — картелі, протекціонізм, панування фінансистів, колоніальну політику — то тоді питання про необхідність імперіалізму для капіталізму зведеться до «найбанальнішої тавтології», бо тоді, «природно, імперіалізм є життєва необхідність для капіталізму» і т. д. Думку Каутського ми висловимо найточніше, коли наведемо дане ним визначення імперіалізму, скероване прямо проти суті викладуваних нами ідей (бо заперечення з табору німецьких марксистів, які проводили подібні ідеї на протязі цілого ряду років, давно відомі Каутському, як заперечення певної течії в марксизмі).

Визначення Каутського говорить:

«Імперіалізм є продукт високорозвиненого промислового капіталізму. Він полягає в прагненні кожної промислової капіталістичної нації приєднувати до себе або підкоряти все більші *аграрні* (курсив Каутського) області, безвідносно до того, якими націями вони населені» *.

Це визначення просто нікуди не годиться, бо воно одностороннє, тобто довільне, виділяє одно тільки націо-

* «Die Neue Zeit», 1914, 2 (32 т.), стор. 909, від 11 вересня 1914 р. Пор. 1915, 2, стор. 107 і далі.

нальне питання (хоч і надзвичайно важливе як само по собі, так і в його відношенні до імперіалізму), до-вільно і *неправильно* зв'язуючи його *тільки* з промисловим капіталом в країнах, що анектують інші нації, так само довільно і *неправильно* висуваючи анексію аграрних областей.

Імперіалізм є прагнення до анексій — ось до чого зводиться *політична* частина визначення Каутського. Вона правильна, але дуже неповна, бо політично імперіалізм є взагалі прагнення до насильства і до реакції. Проте нас тут цікавить *економічна* сторона справи, що її вніс у *своє* визначення *сам* Каутський. Неправильності у визначенні Каутського б'ють в лице. Для імперіалізму характерний якраз *не* промисловий, а фінансовий капітал. Не випадковість, що у Франції якраз особливо швидкий розвиток *фінансового* капіталу, при ослабленні промислового, викликав з 80-х років минулого століття крайнє загострення анексіоністської (колоніальної) політики. Для імперіалізму характерне якраз прагнення до анектування *не тільки* аграрних областей, а навіть найбільш промислових (німецькі апетити щодо Бельгії, французькі щодо Лотарінгії), бо, по-1-е, закінчений поділ землі змушує, при *переділі*, простягати руку до *всяких* земель; по-2-е, для імперіалізму є істотним змагання кількох великих держав у прагненні до гегемонії, тобто до захоплення земель не стільки прямо для себе, скільки для ослаблення противника і підризу *його* гегемонії (для Німеччини Бельгія має особливу вагу, як опорний пункт проти Англії; для Англії Багдад, як опорний пункт проти Німеччини і т. д.).

Каутський посилається особливо — і не раз — на англійців, які встановили нібито чисто політичне значення слова імперіалізм в його, Каутського, розумінні. Беремо англійця Гобсона і читаємо в його творі «Імперіалізм», який вийшов у 1902 році:

«Новий імперіалізм відрізняється від старого, перше, тим, що він на місце прагнень однієї зростаючої імперії ставить теорію і практику імперій, які змагаються між собою, причому кожна з них керується

однаковими жаданнями політичного розширення і комерційної вигоди; по-друге, пануванням над торговими інтересами інтересів фінансових або таких, що стосуються до вміщення капіталу» *.

Ми бачимо, що Каутський фактично абсолютно неправий у своєму посиланні на англійців взагалі (він міг би послатися хіба на вульгарних англійських імперіалістів або прямих апологетів імперіалізму). Ми бачимо, що Каутський, претендуючи, що він продовжує захищати марксизм, насправді робить крок назад у порівнянні з *соціал-лібералом* Гобсоном, який *правильніше* враховує дві «історично-конкретні» (Каутський якраз знущується своїм визначенням з історичної конкретності!) особливості сучасного імперіалізму: 1) конкуренцію *кількох* імперіалізмів і 2) переважання фінансиста над торговцем. А якщо мова йде головним чином про те, щоб промислова країна анектувала аграрну, то цим висувається провідна роль торговця.

Визначення Каутського не тільки неправильне і не марксистське. Воно служить основою цілої системи поглядів, які розривають по всій лінії і з марксистською теорією і з марксистською практикою, про що буде ще мова далі. Зовсім несерйозний той спір про слова, що його підняв Каутський: чи назвати новітній ступінь капіталізму імперіалізмом чи ступенем фінансового капіталу. Називайте, як хочете; це однаково. Суть справи в тому, що Каутський відриває політику імперіалізму від його економіки, говорячи про анексії, як про політику, якій фінансовий капітал «ввідає перевагу», і протиставлячи їй іншу можливу нібито буржуазну політику на тій же базі фінансового капіталу. Виходить, що монополії в економіці сумісні з немонополістичним, ненасильним, незагарбницьким способом дій в політиці. Виходить, що територіальний поділ землі, який завершено саме в епоху фінансового капіталу і який становить основу своєрідності теперішніх форм змагання між найбільшими капіталістичними

* Hobson. «Imperialism». L., 1902, p. 324.

державами, сумісний з неімперіалістською політикою. Виходить затушовування, притуплення найбільш корінних суперечностей новітнього ступеня капіталізму замість розкриття глибини їх, виходить буржуазний реформізм замість марксизму.

Каутський сперечається з німецьким апологетом імперіалізму і анексій, Куновим, який міркує незграбно і цинічно: імперіалізм є сучасний капіталізм; розвиток капіталізму неминучий і прогресивний; значить, імперіалізм прогресивний; значить, треба плазувати перед імперіалізмом і славословити! Щось на зразок тієї карикатури, яку малювали народники проти російських марксистів у 1894—1895 роках: мовляв, якщо марксисти вважають капіталізм в Росії неминучим і прогресивним, то вони повинні відкрити шинок і зайнятися насадженням капіталізму. Каутський заперечує Кунову: ні, імперіалізм не є сучасний капіталізм, а лише одна з форм політики сучасного капіталізму, і ми можемо і повинні боротися з цією політикою, боротися з імперіалізмом, з анексіями і т. д.

Заперечення здається цілком благовидним, а на ділі воно дорівнює більш тонкій, більш прикритій (і тому більш небезпечній) проповіді примирення з імперіалізмом, тому що «боротьба» з політикою трестів і банків, яка не зачіпає основ економіки трестів і банків, зводиться до буржуазного реформізму і пацифізму, до добреньких і невинних побажань. Відговоритися від існуючих суперечностей, забути найважливіші з них, замість розкриття всієї глибини суперечностей — ось теорія Каутського, яка не має нічого спільного з марксизмом. І зрозуміло, що така «теорія» служить тільки для захисту ідеї єдності з Куновими!

«З чисто економічної точки зору, — пише Каутський, — не неможливо, що капіталізм переживе ще одну нову фазу, перенесення політики картелів на зовнішню політику, фазу ультраімперіалізму»*, тобто надімперіалізму, об'єднання імперіалізмів усього світу, а не боротьби їх, фазу припинення воєн при капіталізмі,

* «Die Neue Zeit», 1914, 2 (32 т.), стор. 921, від 11 вересня 1914 р. Пор. 1915, 2, стор. 107 і далі.

фазу «спільної експлуатації світу інтернаціонально-об'єднаним фінансовим капіталом» *.

На цій «теорії ультраімперіалізму» нам доведеться спинитися далі, щоб докладно показати, до якої міри вона пориває рішуче і безповоротно з марксизмом. Тут же нам треба, відповідно до загального плану цього нарису, поглянути на точні економічні дані, які стосуються цього питання. «З чисто економічної точки зору» «ультраімперіалізм» можливий чи це ультрадурниця?

Коли розуміти під чисто економічною точкою зору «чисту» абстракцію, тоді все, що можна сказати, зведеться до положення: розвиток іде до монополій, отже, до однієї всесвітньої монополії, до одного всесвітнього тресту. Це безперечно, але це і цілком безмістовно, як, наприклад, вказівка, що «розвиток іде» до виробництва предметів харчування в лабораторіях. В цьому розумінні «теорія» ультраімперіалізму така ж нісенітниця, якою була б «теорія ультраземлеробства».

Коли ж говорити про «чисто економічні» умови епохи фінансового капіталу, як про історично-конкретну епоху, що припадає на початок XX століття, то найкращою відповіддю на мертві абстракції «ультраімперіалізму» (які служать виключно найреакційнішій меті: відверненню уваги від глибини наявних суперечностей) є протиставлення їм конкретно-економічної дійсності сучасного всесвітнього господарства. Цілком безмістовні балачки Каутського про ультраімперіалізм заохочують, між іншим, ту глибоко помилкову думку, яка ллє воду на млин апологетів імперіалізму, ніби панування фінансового капіталу *ослабляє* нерівномірності і суперечності всередині всесвітнього господарства, тоді як у дійсності воно *посилює* їх ¹⁶⁴.

Р. Кальвер у своїй невеликій книжці «Вступ до всесвітнього господарства» ** зробив спробу звести найголовніші чисто економічні дані, які дозволяють конкретно уявити взаємовідносини всередині всесвітнього господарства на рубежі XIX і XX століть. Він ділить

* «Die Neue Zeit», 1915, 1, стор. 144, від 30 квітня 1915.

** R. Calwer. «Einführung in die Weltwirtschaft», Br., 1908.

єсь світ на 5 «головних господарських областей»: 1) середньоевропейська (вся Європа крім Росії і Англії); 2) британська; 3) російська; 4) східноазіатська і 5) американська, включаючи колонії в «області» тих держав, яким вони належать, і «залишаючи осторонь» нечисленні, нерозподілені по областях, країни, наприклад, Персію, Афганістан, Аравію в Азії, Марокко і Абіссінію в Африці і т. п.

Ось, у скороченому вигляді, наведені ним економічні дані про ці області:

Головні господарські області світу	Площа	Населення	Шляхи сполучення		Торгівля	Промисловість		
	млн. кв. км	(млн.)	залізниці (тис. км)	торговий флот (млн. тонн)	(ввіз і вивіз разом) (млрд. марок)	видобуток кам. вуг.	чавуну	число веретен у бавовн. пром. (млн.)
1) середньоевроп.	27,6	388	204	8	41	251	15	26
	* (23,6)	(146)						
2) британська	28,9	398	140	11	25	249	9	51
	* (28,6)	(355)						
3) російська.....	22	131	63	1	3	16	3	7
4) східноазіат.	12	389	8	1	2	8	0,02	2
5) америк.	30	148	379	6	14	245	14	19

Ми бачимо три області з високо розвиненим капіталізмом (сильний розвиток і шляхів сполучення і торгівлі і промисловості): середньоевропейську, британську і американську. Серед них три пануючі над світом держави: Німеччина, Англія, Сполучені Штати. Імперіалістське змагання між ними і боротьба надзвичайно загострені тим, що Німеччина має мізерну область і мало колоній; створення «середньої Європи» ще в майбутньому, і народжується вона в одчайдушній боротьбі. Поки що — ознака всієї Європи політична роздробленість. В британській і американській областях, навпаки, дуже висока політична концентрація, але

* В дужках площа і населення колоній.

величезна невідповідність між неосяжними колоніями першої і мізерними — другої. А в колоніях капіталізм тільки починає розвиватися. Боротьба за південну Америку все загострюється.

Дві області — слабого розвитку капіталізму, російська і східноазійська. У першій надто мала густота населення, в другій — надто висока; у першій політична концентрація велика, в другій відсутня. Китай тільки ще почали ділити, і боротьба за нього між Японією, Сполученими Штатами і т. д. загострюється дедалі сильніше.

Зіставте з цією дійсністю, — з гігантською різноманітністю економічних і політичних умов, з крайньою невідповідністю в швидкості росту різних країн та ін., з шаленою боротьбою між імперіалістичними державами — дурненьку баєчку Каутського про «мирний» ультраімперіалізм. Хіба це не реакційна спроба заляканого міщанина сховатися від грізної дійсності? Хіба інтернаціональні картелі, які здаються Каутському зародками «ультраімперіалізму» (як виробництво таблеток в лабораторії «можна» оголосити зародком ультраземлеробства), не показують нам прикладу поділу і *переділу* світу, переходу від мирного поділу до немирного і навпаки? Хіба американський та інший фінансовий капітал, який мирно ділив увесь світ, з участю Німеччини, скажімо, в міжнародному рейковому синдикаті або в міжнародному тресті торгового судноплавства, не *переділяє* тепер світ на основі нових відношень сили, які змінюються зовсім *немирним* шляхом?

Фінансовий капітал і трести не ослабляють, а посилюють різниці між швидкістю зростання різних частин всесвітнього господарства. А раз співвідношення сили змінилися, то в чому може полягати, *при капіталізмі*, розв'язання суперечності крім як у *силі*? Надзвичайно точні дані про різну швидкість зростання капіталізму і фінансового капіталу в усьому всесвітньому господарстві ми маємо в статистиці залізниць *. За останні

* Stat. Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1915; Archiv für Eisenbahnwesen, 1892 (Статистичний щорічник Німецької держави, 1915; Архів залізничної справи, 1892. *Ред.*); за 1890 рік невеликі деталі щодо розподілу залізниць між колоніями різних країн довелося визначити приблизно ¹⁸⁹.

десятиріччя імперіалістського розвитку довжина залізниць змінилася так:

Залізниця (тис. км)			
	1890	1913	+
Європа.....	224	346	+122
Сполуч. Штати Америки.....	268	411	+143
Всі колонії.....	82	210	+128
Самост. і напівсамост. держа- ви Азії і Америки.....	43	137	+94
	125		347
	43		+222
Всього	617	1 104	

Отже, найшвидше розвиток залізниць ішов у колоніях і в самостійних (і напівсамостійних) державах Азії і Америки. Відомо, що фінансовий капітал 4—5 найбільших капіталістичних держав панує і править тут неподільно. Двісті тисяч кілометрів нових залізниць в колоніях і в інших країнах Азії і Америки, це означає понад 40 мільярдів марок нового вміщення капіталу на особливо вигідних умовах, з особливими гарантіями доходності, з прибутковими замовленнями для сталеливарних заводів і ін. і т. д.

Найшвидше зростає капіталізм в колоніях і в заоканських країнах. Серед них з'являються нові імперіалістські держави (Японія). Боротьба всесвітніх імперіалізмів загострюється. Зростає данина, яку бере фінансовий капітал з особливо прибуткових колоніальних і заоканських підприємств. При поділі цієї «здобичі» винятково велика частка потрапляє в руки країн, які не завжди займають перше місце щодо швидкості розвитку продуктивних сил. В найбільших державах, взятих разом з їх колоніями, довжина залізниць становила:

(тис. км)			
	1890	1913	
С. Штати.....	268	413	+145
Британська імперія	107	208	+101
Росія.....	32	78	+ 46
Німеччина.....	43	68	+ 25
Франція.....	41	63	+ 22
Всього в 5 державах	491	830	+339

Отже, близько 80% усієї кількості залізниць сконцентровано в 5 найбільших державах. Але концентрація *власності* на ці залізниці, концентрація фінансового капіталу ще незмірно значніша, бо англійським і французьким, наприклад, мільйонерам належить величезна кількість акцій і облігацій американських, російських та інших залізниць.

Завдяки своїм колоніям Англія збільшила «свою» залізничну сітку на 100 тисяч кілометрів, вчетверо більше, ніж Німеччина. Тим часом загальновідомо, що розвиток продуктивних сил Німеччини за цей час, і особливо розвиток кам'яновугільного і залізничного виробництва, ішов незрівнянно швидше, ніж в Англії, не кажучи вже про Францію і Росію. У 1892 р. Німеччина виробляла 4,9 мільйона тонн чавуну, проти 6,8 в Англії; а в 1912 році уже 17,6 проти 9,0, тобто гігантська перевага над Англією! * Постає питання, *на ґрунті капіталізму* який міг бути інший засіб, крім війни, для усунення невідповідності між розвитком продуктивних сил і нагромадженням капіталу, з одного боку, — поділом колоній і «сфер впливу» для фінансового капіталу, з другого?

VIII. ПАРАЗИТИЗМ І ЗАГНИВАННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Нам слід спинитися тепер ще на одній дуже важливій стороні імперіалізму, яка здебільшого недостатньо оцінюється в більшості міркувань на цю тему. Однією з хиб марксиста Гільфердінга є те, що він зробив тут крок назад в порівнянні з немарксистом Гобсоном. Ми говоримо про паразитизм, властивий імперіалізові.

Як ми бачили, найглибша економічна основа імперіалізму є монополія. Це — монополія капіталістична, тобто така, що виросла з капіталізму і перебуває в загальній обстановці капіталізму, товарного виробництва,

* Пор. також Edgar Crammond. «The Economic Relations of the British and German Empires» в «Journal of the Royal Statistical Society», 1914, July, pp. 777 ss. (Едгар Креммонд. «Економічні відносини між Британською і Німецькою імперіями» в «Журналі королівського статистичного товариства», 1914, липень, стор. 777 і далі. *Ред.*).

онкуренції, в постійній і безвихідній суперечності цієї загальною обстановкою. А проте, як і всяка монополія, вона неминуче породжує прагнення до застою загнивання. Оскільки встановлюються, хоч би на час, монополійні ціни, остільки зникають до певної міри спонукальні причини до технічного, а значить, і до всякого іншого прогресу, руху вперед; остільки з'являється далі *економічна* можливість штучно затримувати технічний прогрес. Приклад: в Америці якийсь Оуенс винайшов пляшкову машину, що робить революцію у виготовленні пляшок. Німецький картель пляшкових фабрикантів скуповує патенти Оуенса і кладе їх під суцільно, затримує їх застосування. Звичайно, монополія при капіталізмі ніколи не може повністю і на дуже довгий час усунути конкуренцію з всесвітнього ринку (в цьому, між іншим, одна з причин безглуздість теорії ультраімперіалізму). Звичайно, можливість знизити витрати виробництва і підвищити прибуток через запровадження технічних поліпшень діє на користь змін. Але *тенденція* до застою і загнивання, властива монополії, продовжує в свою чергу діяти, і в окремих галузях промисловості, в окремих країнах, на певні проміжки часу вона бере верх.

Монополія володіння особливо обширними, багатими або зручно розташованими колоніями діє в тому ж напрямі.

Далі. Імперіалізм є величезне скупчення в небагатьох країнах грошового капіталу, що досягає, як ми бачили, 100—150 мільярдів франків цінних паперів. Звідси — незвичайне зростання класу або, точніше, верстви рантьє, тобто осіб, які живуть «стрижкою купонів», — осіб, зовсім відокремлених від участі в будь-якому підприємстві, — осіб, професією яких є неробство. Вивіз капіталу, одна з найістотніших економічних основ імперіалізму, ще більше посилює цю цілковиту відірваність від виробництва верстви рантьє, накладає відбиток паразитизму на всю країну, яка живе з експлуатації праці кількох заокеанських країн і колоній.

«У 1893 році, — пише Гобсон, — британський капітал, вміщений за кордоном, становив близько 15% усього

багатства З'єднаного Королівства» *. Нагадаємо, що до 1915 року цей капітал збільшився приблизно в $2\frac{1}{2}$ рази. «Агресивний імперіалізм,— читаємо далі у Гобсона,— що коштує так дорого платникам податків і має так мало значення для промисловця і торговця... є джерело великих прибутків для капіталіста, який шукає вміщення своєму капіталові»... (по-англійському це поняття виражається одним словом: «інвестор» — «вміститель», рантьє)... «Весь річний доход, який Великобританія дістає від усієї своєї зовнішньої і колоніальної торгівлі, ввозу і вивозу, визначається статистиком Гіффеном у 18 мільйонів фунтів стерлінгів (близько 170 млн. карбованців) за 1899 рік, рахуючи по $2\frac{1}{2}\%$ на весь оборот у 800 млн. фунтів стерлінгів». Хоч яка велика ця сума, вона не може пояснити агресивного імперіалізму Великобританії. Його пояснює сума в 90—100 млн. фунтів стерлінгів, яка становить доход від «вміщеного» капіталу, доход верстви рантьє.

Доход рантьє *вп'ятеро* перевищує доход від зовнішньої торгівлі в найбільш «торговій» країні світу! Ось суть імперіалізму й імперіалістичного паразитизму.

Поняття: «держав-рантьє» (Rentnerstaat), або держав-лихвар, стає через це загальноновживаним в економічній літературі про імперіалізм. Світ розділився на жменьку держав-лихварів і гігантську більшість держав-боржників. «Серед вміщень капіталу за кордоном,— пише Шульце-Гевєрніц,— на першому місці стоять такі, що припадають на країни, політично залежні або союзні: Англія дає позики Єгипту, Японії, Китаю, Південній Америці. Її військовий флот відіграє роль, в разі крайності, судового пристава. Політична сила Англії оберігає її від збунтування боржників» **. Сарторіус фон Вальтерсгаузен у своєму творі «Народно-господарська система вміщення капіталу за кордоном» виставляє зразком «держави-рантьє» Голландію і вказує, що такими державами стають тепер Англія і Франція ***. Шільдер вважає, що п'ять промислових держав

* Hobson, стр. 59, 62.

** Schulze-Gaevernitz. «Br. Imp.», 320 та ін.

*** Sart. von Waltershausen. «D. Volkswirt. Syst. etc.», B., 1907, Buch IV.

є «ясно виражені країни-кредитори»: Англія, Франція, Німеччина, Бельгія і Швейцарія. Голландію він не залічує сюди тільки тому, що вона «мало індустріальна» *. Сполучені Штати є кредитором тільки щодо Америки.

«Англія, — пише Шульце-Геверніц, — переростає поступово з промислової держави в державу-кредитора. Незважаючи на абсолютне збільшення промислового виробництва і промислового вивозу, зростає відносне значення для всього народного господарства доходів від процентів і дивідендів, від емісій, комісій і спекуляції. На мою думку, саме цей факт є економічною основою імперіалістичного піднесення. Кредитор міцніше зв'язаний з боржником, ніж продавець з покупцем» **. Відносно Німеччини видавець берлінського журналу «Банк» А. Лансбург писав у 1911 р. в статті: «Німеччина — держава-рантє» таке: «В Німеччині охоче посміюються з схильності до перетворення в рантє, яка спостерігається у Франції. Але при цьому забувають, що, оскільки справа стосується буржуазії, німецькі умови все більше робляться схожими на французькі» ***.

Держава-рантє є держава паразитичного, загниваючого капіталізму, і ця обставина не може не відбиватися як на всіх соціально-політичних умовах даних країн взагалі, так і на двох основних течіях в робітничому русі особливо. Щоб показати це якомога наочніше, дамо слово Гобсону, що найбільше «надійний», як свідок, бо його неможливо запідозрити в прихильності до «марксистського правовір'я», а з другого боку, він — англієць, який добре знає стан справ у країні, найбагатшій і на колонії і на фінансовий капітал і на імперіалістський досвід.

Описуючи, під живим враженням англо-бурської війни, зв'язок імперіалізму з інтересами «фінансистів», зростання їх прибутків від підрядів, поставок та ін., Гобсон писав: «спрямовують цю явно паразитичну політику капіталісти; але ті ж самі мотиви діють і на

* Schilder, стор. 393.

** Schulze-Gaevernitz, «Br. Imp.», 122.

*** «Die Bank», 1911, 1, стор. 10—11.

спеціальні розряди робітників. У багатьох містах найважливіші галузі промисловості залежать від урядових замовлень; імперіалізм центрів металургійної і кораблебудівної промисловості залежить в немалій мірі від цього факту». Двоєкого роду обставини ослабляли, на думку автора, силу старих імперій: 1) «економічний паразитизм» і 2) формування війська з залежних народів. «Перша є звичай економічного паразитизму, внаслідок якого пануюча держава використовує свої провінції, колонії і залежні країни для збагачення свого правлячого класу і для підкupu своїх нижчих класів, щоб вони лишались спокійними». Для економічної можливості такого підкupu, в якій би формі він не відбувався, необхідний — додамо від себе — монополістично високий прибуток.

Відносно другої обставини Гобсон пише: «Одним з найдивніших симптомів сліпоти імперіалізму є та безтурботність, з якою Великобританія, Франція та інші імперіалістські нації стають на цей шлях. Великобританія пішла далше всіх. Більшу частину тих боїв, якими ми завоювали нашу індійську імперію, вели наші війська, складені з тубільців; в Індії, як останнім часом і в Єгипті, великі постійні армії перебувають під начальством британців; майже всі війни, зв'язані з підкоренням нами Африки, за винятком її південної частини, проведені для нас тубільцями».

Перспектива поділу Китаю викликає у Гобсона таку економічну оцінку: «Більша частина Західної Європи могла б тоді набрати вигляду й характеру, який тепер мають частини цих країн: південь Англії, Рів'єра, найбільш відвідувані туристами і населені багачами місця Італії і Швейцарії, а саме: маленька купка багатих аристократів, які одержують дивіденди і пенсії з далекого Сходу, з трохи значнішою групою професійних службовців та торговців і з більшою кількістю домашніх слуг і робітників у перевізній промисловості і в промисловості, зайнятій остаточною обробкою фабрикатів. Головні ж галузі промисловості зникли б, і масові продукти харчування, масові напівфабрикати припливали б, як данина, з Азії і з Африки». «Ось які

можливості відкриває перед нами більш широкий союз західних держав, європейська федерація великих держав: вона не тільки не посувала б вперед справу все-світньої цивілізації, а могла б означати гігантську небезпеку західного паразитизму: виділити групу передових промислових націй, вищі класи яких дістають величезну данину з Азії і з Африки і за допомогою цієї данини утримують великі приручені маси службовців і слуг, зайнятих уже не виробництвом масових землеробських і промислових продуктів, а особистим usługуванням або другорядною промисловою роботою під контролем нової фінансової аристократії. Нехай ті, хто готовий відмахнутися від такої теорії (треба було сказати: перспективи) «як не варто розгляду, вдумуються в економічні і соціальні умови тих округ сучасної південної Англії, які вже приведені до такого стану. Нехай вони подумують, яке величезне розширення такої системи стало б можливим, якби Китай був підпорядкований економічному контролю підібних груп фінансистів, «вмістителів капіталу», їх політичних і торговельно-промислових службовців, які викачують прибутки з найбільшого потенціального резервуара, що його тільки знав будь-коли світ, з метою споживати ці прибутки в Європі. Звичайно, ситуація надто складна, гра світових сил надто трудно піддається врахуванню, щоб зробити дуже ймовірним це чи будь-яке інше витлумачення майбутнього в одному тільки напрямі. Але ті впливи, які управляють імперіалізмом Західної Європи в теперішній час, рухаються в цьому напрямі і, якщо вони не зустрінуть протидії, якщо вони не будуть відвернуті в інший бік, вони працюють в напрямі саме такого завершення процесу» *.

Автор цілком правий: коли б сили імперіалізму не зустріли протидії, вони привели б саме до цього. Значення «Сполучених Штатів Європи» в сучасній, імперіалістській, обстановці оцінено тут правильно. Слід було б тільки додати, що і всередині робітничого руху опортуністи, які перемогли нині на якийсь час в біль-

* Hobson, стор. 103, 205, 144, 335, 386.

пості країн, «працюють» систематично і неухильно саме в такому напрямі. Імперіалізм, означаючи поділ світу і експлуатацію не самого тільки Китаю, означаючи монопольно-високі прибутки для жменьки найбагатших країн, створює економічну можливість підкупу верхніх прошарків пролетаріату і тим живить, оформлює, зміцнює опортунізм. Не слід лише забувати тих сил, які протидіють імперіалізові взагалі і опортунізові зокрема і яких природно не бачити соціал-лібералові Гобсону.

Німецький опортуніст Гергард Гільдебранд, який у свій час був виключений з партії за захист імперіалізму, а нині міг би бути вождем так званої «соціал-демократичної» партії Німеччини, добре доповнює Гобсона, проповідуючи «Сполучені Штати Західної Європи» (без Росії) з метою «спільних» дій... проти африканських негрів, проти «великого ісламістського руху», для утримування «сильного війська і флоту», проти «японо-китайської коаліції» * та ін.

Опис «британського імперіалізму» у Шульце-Геверніца показує нам ті самі риси паразитизму. Народний дохід Англії приблизно подвоївся з 1865 по 1898 р., а дохід «від закордону» за цей час зріс *у дев'ять разів*. Якщо «заслугою» імперіалізму є «виховання негра для праці» (без примусу не обійтись...), то «небезпека» імперіалізму полягає в тому, що «Європа звалить фізичну працю — спочатку сільськогосподарську і гірничу, а потім і грубішу промислову — на плечі темношкірого людства, а сама заспокоїться на ролі рантьє, підготовляючи, може, цим економічну, а потім і політичну емансипацію червоношкірих і темношкірих рас».

Все більша частина землі в Англії віднімається від сільськогосподарського виробництва і йде під спорт, під забаву для багатців. Про Шотландію — найаристократичніше місце полювання та іншого спорту — кажуть, що «вона живе своїм минулим і містером Карнеджі» (американським мільярдером). На самі тільки скач-

* Gerhard Hildebrand. «Die Erschütterung der Industriegherrschaft und des Industriesozialismus». 1910, стор. 229 і далі (Гергард Гільдебранд. «Потрясіння панування промисловості і промислового соціалізму». *Ред.*).

ки і полювання на лисиць Англія витрачає щороку 14 мільйонів фунтів стерлінгів (близько 130 млн. карбованців). Кількість рантьє в Англії становить близько 1 мільйона. Процент продуктивного населення знижується:

	Населення Англії	Кількість робітників у головних галузях промисловості	% до населення
	(мільйони)		
1851	17,9	4,1	23%
1901	32,5	4,9	15%

І, говорячи про англійський робітничий клас, буржуазний дослідник «британського імперіалізму початку ХХ століття» змушений систематично проводити різницю між *«верхньою верствою»* робітників і *«власне пролетарською нижчою верствою»*. Верхня верства дає масу членів кооперативів і професійних спілок, спортивних товариств і численних релігійних сект. До її рівня пристосоване виборче право, яке в Англії *«все ще досить обмежене, щоб виключати власне пролетарську нижчу верству»*!! Щоб прикрасити становище англійського робітничого класу, звичайно говорять тільки про цю верхню верству, яка становить *меншість* пролетаріату: наприклад, «питання про безробіття є переважно питання, що стосується Лондона і пролетарської нижчої верстви, на яку політики мало зважають...» *. Треба було сказати: на яку буржуазні політики і «соціалістичні» опортуністи мало зважають.

До особливостей імперіалізму, які зв'язані з описуванням колом явищ, належить зменшення еміграції з імперіалістських країн і збільшення імміграції (приходу робітників і переселення) в ці країни з більш відсталих країн, з нижчою заробітною платою. Еміграція з Англії, як відзначає Гобсон, падає з 1884 р.: вона становила 242 тис. в цьому році і 169 тис. в 1900. Еміграція з Німеччини досягла максимуму за 10-річчя 1881—1890 рр.: 1453 тис., падаючи в два наступні десятиріччя до 544 і до 341 тис. Зате зростала кількість

* Schulze-Gaevernitz. «Br. Imp.», 301.

робітників, які приходили в Німеччину з Австрії, Італії, Росії та ін. За переписом 1907 р. в Німеччині було 1 342 294 іноземці, з них робітників промислових — 440 800, сільських — 257 329 *. У Франції робітники в гірничій промисловості «в значній частині» іноземці: поляки, італійці, іспанці **. В Сполучених Штатах іммігранти із Східної і Південної Європи займають найгірше оплачувані місця, а американські робітники дають найбільший процент таких, що висуваються в наглядачі і дістають найкраще оплачувані роботи ***. Імперіалізм має тенденцію і серед робітників виділити привілейовані розряди і відколоти їх від широкої маси пролетаріату.

Треба відзначити, що в Англії тенденція імперіалізму розколювати робітників і посилювати опортунізм серед них, породжувати тимчасове загнивання робітничого руху, виявилась значно раніше, ніж кінець XIX і початок XX століття. Бо дві великі відмінні риси імперіалізму мали місце в Англії з половини XIX століття: величезні колоніальні володіння і монополічне становище на всесвітньому ринку. Маркс і Енгельс систематично, на протязі ряду десятиріч, простежували цей зв'язок опортунізму в робітничому русі з імперіалістичними особливостями англійського капіталізму. Енгельс писав, наприклад, Марксу 7 жовтня 1858 року: «Англійський пролетаріат фактично дедалі більше обуржуазнюється, так що ця найбуржуазніша з усіх націй хоче, як видно, довести справу кінець кінцем до того, щоб мати буржуазну аристократію і буржуазний пролетаріат *поряд* з буржуазією. Звичайно, з боку такої нації, яка експлуатує весь світ, це до певної міри правомірно» ¹⁵⁶. Майже через чверть століття, в листі від 11 серпня 1881 р. він говорить про «найгірші англійські тред-юніони, що дозволяють керувати собою людям, купленим буржуазією або принаймні оплачу-

* Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 211 (Статистика Німецької держави, т. 211. *Ред.*).

** Henger. «Die Kapitalsanlage der Franzosen». St., 1913 (Генгер. «Вміщення французьких капіталів». Штутгарт, 1913. *Ред.*).

*** Hourwich. «Immigration and Labour». N. Y., 1913 (Гурвич. «Імміграція і праця». Нью-Йорк, 1913. *Ред.*).

ваним нею»¹⁵⁷. А в листі до Каутського від 12 вересня 1882 р. Енгельс писав: «Ви питаєте мене, що думають англійські робітники про колоніальну політику? Те ж саме, що вони думають про політику взагалі. Тут немає робітничої партії, є тільки консервативна і ліберально-радикальна, а робітники спокійнісінько користуються разом з ними колоніальною монополією Англії та її монополією на всесвітньому ринку»*. (Те саме Енгельс виклав для друку в передмові до 2-го видання «Становища робітничого класу в Англії», 1892 р.¹⁵⁸.)

Тут ясно вказані причини і наслідки. Причини: 1) експлуатація даною країною всього світу; 2) її монопольне становище на всесвітньому ринку; 3) її колоніальна монополія. Наслідки: 1) обуржуазнення частини англійського пролетаріату; 2) частина його дозволяє керувати собою людям, купленим буржуазією або принаймні оплачуваним нею. Імперіалізм початку ХХ століття докінчив поділ світу жменькою держав, з яких кожна експлуатує тепер (в розумінні добування надприбутку) трохи меншу частину «всього світу», ніж Англія в 1858 році; кожна займає монопольне становище на всесвітньому ринку завдяки трестам, картелям, фінансовому капіталові, відносинам кредитора до боржника; кожна має до певної міри колоніальну монополію (ми бачили, що з 75 млн. кв. кілометрів усіх колоній світу 65 млн., тобто 86% зосереджені в руках шести держав; 61 млн., тобто 81% зосереджений в руках 3-х держав).

Відмінність теперішнього становища полягає в таких економічних і політичних умовах, які не могли не посилити непримиримість опортунізму з загальними і корінними інтересами робітничого руху: імперіалізм із зародків виріс у пануючу систему; капіталістичні монополії зайняли перше місце в народному господарстві і в політиці; поділ світу доведений до кінця; а, з другого боку, замість неподільної монополії Англії ми бачимо боротьбу за участь в монополії між невеликою

* Briefwechsel von Marx und Engels, Bd. II, S. 290; IV, 433 (Листування Маркса і Енгельса, т. II, стор. 290. *Ред.*). — К. Каутський. «Sozialismus und Kolonialpolitik». Brl., 1907, стор. 79 (К. Каутський. «Соціалізм і колоніальна політика». Берлін, 1907. *Ред.*); ця брошура писана ще в ті безконечно далекі часи, коли Каутський був марксистом.

кількістю імперіалістичних держав, яка характеризує весь початок ХХ століття. Опортунізм не може тепер стати повним переможцем в робітничому русі однієї з країн на довгий ряд десятиріч, як переміг опортунізм в Англії в другій половині ХІХ століття, але він остаточно дозрів, перезрів і згнів у ряді країн, цілком злившись з буржуазною політикою, як соціал-шовінізм *.

ІХ. КРИТИКА ІМПЕРІАЛІЗМУ

Критику імперіалізму ми розуміємо в широкому значенні слова, як ставлення до політики імперіалізму різних класів суспільства в зв'язку з їх загальною ідеологією.

Гігантські розміри фінансового капіталу, який концентрується в небагатьох руках і створює надзвичайно широко розкинуту і густу сітку відносин і зв'язків, що підпорядковує йому масу не тільки середніх і дрібних, але й найдрібніших капіталістів і хазяйчиків, — з одного боку, а з другого, загострена боротьба з іншими національно-державними групами фінансистів за поділ світу і за панування над іншими країнами, — все це викликає поголовний перехід всіх імущих класів на сторону імперіалізму. «Загальне» захоплення його перспективами, шалений захист імперіалізму, всіляке прикрашування його — таке є знамення часу. Імперіалістська ідеологія проникає і в робітничий клас. Китайська стіна не відділяє його від інших класів. Якщо вожді теперішньої так званої «соціал-демократичної» партії Німеччини дістали по справедливості назву «соціал-імперіалістів», тобто соціалістів на словах, імперіалістів на ділі, то Гобсон ще в 1902 році відмітив існування «фабіанських імперіалістів» в Англії, які належать до опортуністичного «Фабіанського товариства».

Буржуазні вчені й публіцисти виступають захисниками імперіалізму звичайно в трохи прикритій формі, затушовуючи повне панування імперіалізму і його

* Російський соціал-шовінізм панів Потресових, Чхенкелі, Маслових і т. д. як у своєму неприхованому вигляді, так і в прихованому (пп. Чхеїдзе, Скобелев, Аксельрод, Мартов та ін.), теж виріс із російської різновидності опортунізму, а саме з ліквідаторства.

глибокі корені, стараючись висунути на перший план деталі й другорядні подробиці, силкуючись відвернути увагу від істотного зовсім несерйозними проектами «реформ» на зразок поліцейського нагляду за трестами чи банками і т. п. Рідше виступають цинічні, одверті імперіалісти, які мають сміливість визнати безглуздість думки про реформування основних властивостей імперіалізму.

Наведемо один приклад. Німецькі імперіалісти у виданні: «Архів всесвітнього господарства» стараються стежити за національно-визвольними рухами в колоніях, особливо, певна річ, не-німецьких. Вони відмічають заворушення і протести в Індії, рух в Наталі (південна Африка), в Голландській Індії і т. д. Один із них в замітці з приводу англійського видання, яке подає звіт про конференцію підлеглих націй і рас, що відбулась 28—30 червня 1910 року з представників різних, які перебувають під чужоземним пануванням, народів Азії, Африки, Європи, пише, оцінюючи промови на цій конференції: «З імперіалізмом, кажуть нам, треба боротися; пануючі держави повинні визнати право підлеглих народів на самостійність; міжнародний трибунал має наглядати за виконанням договорів, укладених між великими державами і слабими народами. Далі цих невинних побажань конференція не йде. Ми не бачимо ні сліду розуміння тієї істини, що імперіалізм нерозривно зв'язаний з капіталізмом у його теперішній формі і що через це (!!) пряма боротьба з імперіалізмом безнадійна, хіба що обмежуватися виступом проти окремих, особливо гидких, експесів» *. Оскільки реформістське виправлення основ імперіалізму є обман, «невинне побажання», оскільки буржуазні представники пригноблених націй не йдуть «далі» вперед, то буржуазний представник гноблячої нації іде «далі» *назад*, до плазування перед імперіалізмом, прикритого претензією на «науковість». Теж «логіка»!

Питання про те, чи можлива реформістська зміна основ імперіалізму, чи вперед іти, до дальшого

* Weltwirtschaftliches Archiv, Bd. II, стор. 193 (Архів світового господарства, т. II. *Ред.*).

загострення і поглиблення суперечностей, породжуваних ним, чи назад, до притуплення їх, є корінні питання критики імперіалізму. Оскільки політичними особливостями імперіалізму є реакція по всій лінії і посилення національного гніту в зв'язку з гнітом фінансової олігархії і усуненням вільної конкуренції, то дрібнобуржуазно-демократична опозиція імперіалізові виступає трохи чи не в усіх імперіалістських країнах початку ХХ століття. І розрив з марксизмом з боку Каутського і широкої інтернаціональної течії каутськіанства полягає саме в тому, що Каутський не тільки не подбав, не зумів протипоставити себе цій дрібнобуржуазній, реформістській, економічно в основі своїй реакційній, опозиції, а, навпаки, злився з нею практично.

У Сполучених Штатах імперіалістська війна проти Іспанії 1898 року викликала опозицію «антиімперіалістів», останніх могли бачити буржуазної демократії, які називали війну цю «злочинною», вважали порушенням конституції анексію чужих земель, оголошували «обманом шовіністів» вчинок з вождем тубільців на Філіппінах, Агвінальдо (йому обіцяли свободу його країни, а потім висадили американські війська і анектували Філіппіни), — цитували слова Лінкольна: «коли біла людина сама управляє собою, це — самоуправління; коли вона управляє сама собою і разом з тим управляє іншими, це вже не самоуправління, це — деспотизм» *. Але поки вся ця критика боялась визнати нерозривний зв'язок імперіалізму з трестами і, значить, основами капіталізму, боялась приєднатися до сил, породжуваних великим капіталізмом і його розвитком, вона лишалась «невинним побажанням».

Така сама основна позиція Гобсона в його критиці імперіалізму. Гобсон передхопив Каутського, повстаючи проти «неминучості імперіалізму» і апелюючи до необхідності «піднести споживну спроможність» населення (при капіталізмі!). На дрібнобуржуазній точці зору в критиці імперіалізму, всесилля банків, фінансової олігархії та ін. стоять не раз цитовані нами Агад,

* J. Patouillet. «L'Impérialisme américain». Dijon, 1904, стор. 272 (Ж. Патуйє. «Американський імперіалізм». Діжон. Ред.).

А. Лансбург, Л. Ешвеге, а з французьких письменників — Віктор Берар, автор поверхової книги: «Англія і імперіалізм», що вийшла в 1900 році. Усі вони, нітрохи не претендуючи на марксизм, протиставляють імперіалізові вільну конкуренцію і демократію, осуджують затію Багдадської залізниці, що веде до конфліктів і війни, висловлюють «невинні побажання» миру і т. п. — аж до статистика міжнародних емісій А. Неймарка, який, підраховуючи сотні мільярдів франків «міжнародних» цінностей, покликав у 1912 році: «чи можливо припустити, щоб мир міг бути порушений? ...щоб при таких величезних цифрах ризикували викликати війну?»*.

З боку буржуазних економістів така наївність не дивна; їм же притому й *вигідно* здаватися такими наївними і «всерйоз» говорити про мир при імперіалізмі. Але що ж лишилося від марксизму у Каутського, коли він у 1914, 1915, 1916 роках стає на ту саму буржуазно-реформістську точку зору і твердить, що «всі згодні» (імперіалісти, ніби соціалісти і соціал-пацифісти) відносно миру? Замість аналізу і розкриття глибини суперечностей імперіалізму ми бачимо тільки реформістське «невинне бажання» відмахнутись, відговоритись від них.

Ось зразок економічної критики імперіалізму Каутським. Він бере дані про вивіз і ввіз Англії з Єгипту за 1872 і 1912 роки; виявляється, що цей вивіз і ввіз зростає слабше, ніж загальний вивіз і ввіз Англії. І Каутський робить висновок: «ми не маємо ніяких підстав гадати, що без воєнного зайняття Єгипту торгівля з ним виросла б менше під впливом простої ваги економічних факторів». «Прагнення капіталу до розширення» «найкраще можуть бути досягнуті не насильственими методами імперіалізму, а мирною демократією»**.

Це міркування Каутського, на сотні ладів переспівуване його російським зброєносцем (і російським

* Bulletin de l'Institut international de statistique. T. XIX, livr. II, p. 225.

** Kautsky. «Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund». Nürnberg, 1915, стор. 72 і 70 (Каутський. «Національна держава, імперіалістична держава і союз держав». Нюрнберг. Ред.).

прикривачем соціал-шовіністів) п. Спектатором, становить основу каутськіанської критики імперіалізму, і тому на ньому треба докладніше спинитися. Почнемо з цитати з Гільфердінга, висновки якого Каутський багато разів, у тому числі в квітні 1915 р., оголошував «одноголосно прийнятими всіма соціалістичними теоретиками».

«Не діло пролетаріату, — пише Гільфердінг, — більш прогресивній капіталістичній політиці протиставляти політику ери вільної торгівлі і ворожого ставлення до держави, політику, що лишилась позаду. Відповіддю пролетаріату на економічну політику фінансового капіталу, на імперіалізм, може бути не свобода торгівлі, а тільки соціалізм. Не такий ідеал, як відновлення вільної конкуренції — він перетворився тепер в реакційний ідеал — може бути тепер метою пролетарської політики, а єдино тільки повне знищення конкуренції шляхом усунення капіталізму» *.

Каутський порвав з марксизмом, захищаючи для епохи фінансового капіталу «реакційний ідеал», «мирну демократію», «просту вагу економічних факторів», — бо цей ідеал *об'єктивно* тягне назад, від монополістичного капіталізму до немонополістичного, являє собою реформістський обман.

Торгівля з Єгиптом (або з іншою колонією чи напівколонією) «виросла б» сильніше *без* воєнного зайняття, без імперіалізму, без фінансового капіталу. Що це означає? Що капіталізм розвивався б швидше, коли б вільна конкуренція не обмежувалась ні монополіями взагалі, ні «зв'язками» або гнітом (тобто теж монополією) фінансового капіталу, ні монополієм володінням колоніями з боку окремих країн?

Іншого смислу міркування Каутського мати не можуть, а *цей* «смысл» є безглуздя. Припустимо, що *так*, що вільна конкуренція, без будь-яких монополій, розвивала б капіталізм і торгівлю швидше. Але ж чим швидше йде розвиток торгівлі і капіталізму, тим сильніша концентрація виробництва і капіталу, яка *поро-*

* «Фінансовий капітал», стор. 567.

джує монополію. І монополії у ж е народились — саме вільної конкуренції! Якщо навіть монополії стали тер уповільнювати розвиток; все-таки це не доказ за вільну конкуренцію, яка неможлива після того, як вона породила монополії.

Як не крутіть міркування Каутського, нічого крім реакційності і буржуазного реформізму в ньому нема.

Якщо виправити це міркування і сказати, як говорить Спектатор: торгівля англійських колоній з Англією розвивається тепер повільніше, ніж з іншими країнами, — це теж не рятує Каутського. Бо Англію побиває *т е ж* монополія, *т е ж* імперіалізм, тільки іншої країни (Америки, Німеччини). Відомо, що картелі привели до охоронних мит нового, оригінального типу: охороняються (це відзначив ще Енгельс в III томі «Капіталу»¹⁶⁹) якраз ті продукти, які придатні до вивозу. Відомо, далі, властива картелям і фінансовому капіталові система «вивозу по викидних цінах», «викидання», як кажуть англійці: всередині країни картель продає свої продукти по монопольній — високій ціні, а за кордон збуває втридешева, — щоб підірвати конкурента, щоб розширювати до максимуму своє виробництво і т. д. Якщо Німеччина швидше розвиває свою торгівлю з англійськими колоніями, ніж Англія, — це доводить тільки, що німецький імперіалізм свіжіший, сильніший, організованіший, вищий від англійського, але зовсім не доводить «переваги» вільної торгівлі, бо бореться не вільна торгівля з протекціонізмом, з колоніальною залежністю, а бореться один імперіалізм проти другого, одна монополія проти другої, один фінансовий капітал проти другого. Перевага німецького імперіалізму над англійським сильніша, ніж стіна колоніальних кордонів або протекційних мит: робити звідси «довід» за вільну торгівлю і «мирну демократію» є пошлість, забуття основних рис і властивостей імперіалізму, заміна марксизму міщанським реформізмом.

Цікаво, що навіть буржуазний економіст А. Лансбург, який критикує імперіалізм так само по-міщанському, як Каутський, підійшов все ж до більш наукової обробки даних торгової статистики. Він узяв

порівняння не однієї випадково вихопленої країни і тільки колонії з іншими країнами, а порівняння вивозу з імперіалістської країни 1) в країни, фінансово залежні від неї, що позичають у неї гроші, і 2) в країни, фінансово незалежні. Вийшло таке:

Вивіз з Німеччини (млн. марок)

		1889	1908	Збільш. в %
В країни, фінансово залежні від Німеччини:	Румунія	48,2	70,8	+ 47%
	Португалія	19,0	32,8	+ 73%
	Аргентина	60,7	147,0	+143%
	Бразилія	48,7	84,5	+ 73%
	Чилі	28,3	52,4	+ 85%
	Туреччина	29,9	64,0	+114%
	<i>Разом.....</i>	<i>234,8</i>	<i>451,5</i>	<i>+92%</i>
В країни, фінансово незалежні від Німеч- чини:	Великобританія	651,8	997,4	+ 53%
	Франція	210,2	437,9	+108%
	Бельгія	137,2	322,8	+135%
	Швейцарія	177,4	401,1	+127%
	Австралія	21,2	64,5	+205%
	Голл. Індія	8,8	40,7	+363%
	<i>Разом.....</i>	<i>1206,6</i>	<i>2264,4</i>	<i>+87%</i>

Лансбург не підбив підсумків і через це, дивна річ, не помітив, що коли ці цифри щось доводять, то тільки проти нього, бо вивіз у фінансово залежні країни зріс *все-таки швидше*, хоч і не набагато, ніж у фінансово незалежні (підкреслюємо «коли», бо статистика Лансбурга далеко ще не повна).

Простежуючи зв'язок вивозу з позиками, Лансбург пише:

«У 1890/91 р. була укладена румунська позика при посередництві німецьких банків, які вже в попередні роки давали позички під неї. Позика служила головним чином для купівлі залізничного матеріалу, який одержували з Німеччини. У 1891 р. німецький вивіз в Румунію становив 55 млн. марок. В наступному році він упав до 39,4 млн. і, з перервами, впав до

25,4 млн. в 1900 році. Тільки зовсім в останні роки досягнуто знову рівня 1891 року — завдяки двом новим позикам.

Німецький вивіз у Португалію зріс внаслідок позик 1888/89 до 21,1 млн. (1890); потім у два наступні роки впав до 16,2 і 7,4 млн. і досяг свого старого рівня лише в 1903 році.

Ще рельєфніші дані про німецько-аргентинську торгівлю. Внаслідок позик 1888 і 1890 рр. німецький вивіз в Аргентину досяг в 1889 р. 60,7 млн. Через два роки вивіз становив всього 18,6 млн., менше третини попереднього. Лише в 1901 р. досягнуто і перевершено рівень 1889 року, що було зв'язане з новими державними і міськими позиками, з видачею грошей на будування електричних заводів та з іншими кредитними операціями.

Вивіз у Чілі зріс внаслідок позики 1889 року до 45,2 млн. (1892) і впав потім через рік до 22,5 млн. Після нової позики, укладеної при посередництві німецьких банків у 1906 р., вивіз піднявся до 84,7 млн. (1907), щоб знову впасти до 52,4 млн. у 1908 р.» *.

Лансбург виводить з цих фактів забавну міщанську мораль, який нетривкий і нерівномірний вивіз, зв'язаний з позиками, як недобре вивозити капітали за кордон замість того, щоб «природно» і «гармонійно» розвивати вітчизняну промисловість, як «дорого» коштують Круппові багатомільйонні бакшиші при закордонних позиках і т. п. Але факти говорять ясно: підвищення вивозу *якраз* зв'язане з шахрайськими махінаціями фінансового капіталу, який не турбується про буржуазну мораль і бере дві шкури з вола: по-перше, прибуток з позики, по-друге, прибуток з *тиєї ж* позики, коли вона йде на купівлю виробів Круппа або залізничних матеріалів сталюого синдикату та ін.

Повторюємо, ми зовсім не вважаємо статистику Лансбурга досконалою, але її обов'язково було навести, бо вона науковіша, ніж статистика Каутського і Спектатора, бо Лансбург намічає правильний підхід до

* «Die Bank», 1909, 2, стор. 819 і далі.

питання. Щоб судити про значення фінансового капіталу в справі вивозу і т. п., треба вміти виділити зв'язок вивозу спеціально і тільки з махінаціями фінансистів, спеціально і тільки із збутом картельних продуктів і т. д. А порівнювати просто колонії взагалі і не колонії, один імперіалізм і другий імперіалізм, одну напівколонію або колонію (Єгипет) і всі інші країни значить обминати і затушовувати якраз *суть* справи.

Теоретична критика імперіалізму у Каутського тому й не має нічого спільного з марксизмом, тому й годиться тільки як підхід до проповіді миру і єдності з опортуністами і соціал-шовіністами, що ця критика обминає і затушовує якраз найбільш глибокі й корінні суперечності імперіалізму: суперечність між монополіями і існуючою поруч з ними вільною конкуренцією, між гігантськими «операціями» (і гігантськими прибутками) фінансового капіталу і «чесною» торгівлею на вільному ринку, між картелями і трестами, з одного боку, і некартельованою промисловістю, з другого, і т. д.

Цілком такий самий реакційний характер має пресловута теорія «ультраімперіалізму», вигадана Каутським. Порівняйте його міркування на цю тему в 1915 році з міркуванням Гобсона в 1902 році:

Каутський: «...Чи не може теперішня імперіалістська політика бути витіснена новою, ультраімперіалістською, яка поставить на місце боротьби національних фінансових капіталів між собою спільну експлуатацію світу інтернаціонально-об'єднаним фінансовим капіталом? Подібна нова фаза капіталізму в усякому разі мислима. Чи здійснима вона, для вирішення цього нема ще достатніх передумов» *.

Гобсон: «Християнство, що усталилося в небагатьох великих федеральних імперіях, з яких кожна має ряд нецивілізованих колоній і залежних країн, здається багатом найзаконнішим розвитком сучасних тенденцій і притому таким розвитком, який дав би найбільше надії на постійний мир на міцній базі інтерімперіалізму».

* «Neue Zeit», 30 квітня 1915, 144.

Ультраімперіалізмом або надімперіалізмом назвав Каутський те, що Гобсон за 13 років до нього назвав інтерімперіалізмом або міжімперіалізмом. Крім вигадання нового премудрого словечка, через заміну однієї латинської частки іншою, прогрес «наукової» думки у Каутського полягає тільки в претензії видавати за марксизм те, що Гобсон описує, по суті, як лицемірство англійських попиків. Після англо-бурської війни було цілком природно для цього високошановного стану спрямувати головні зусилля на те, щоб *утішити* англійських міщан і робітників, які втратили чималу кількість убитими в південноафриканських боях і розплачувались підвищенням податків за забезпечення більш високих прибутків англійським фінансистам. І яке ж утішання могло бути кращим за те, що імперіалізм не такий поганий, що він близький до інтер- (або ультра-) імперіалізму, здатного забезпечити постійний мир? Які б не були добрі наміри англійських попиків або солоденького Каутського, об'єктивний, тобто справжній соціальний смисл його «теорії» один і тільки один: найреакційніше утішання мас надіями на можливість постійного миру при капіталізмі за допомогою відвертання уваги від гострих суперечностей і гострих проблем сучасності та спрямування уваги на фальшиві перспективи якогось нібито нового майбутнього «ультраімперіалізму». Обман мас — крім цього нічого інінько нема в «марксистській» теорії Каутського.

Справді, досить ясно зіставити загальновідомі, безперечні факти, щоб переконатися в тому, які фальшиві перспективи, що їх старається внушити німецьким робітникам (і робітникам усіх країн) Каутський. Візьмімо Індію, Індокитай і Китай. Відомо, що ці три колоніальні і напівколоніальні країни з населенням 6—7 сот мільйонів душ зазнають експлуатації фінансового капіталу кількох імперіалістських держав: Англії, Франції, Японії, Сполучених Штатів і т. д. Припустимо, що ці імперіалістські країни складуть союзи, один проти одного, з метою відстояти або розширити свої володіння, інтереси і «сфери впливу» в названих азіатських державах. Це будуть «інтерімперіалістські» або «ультраім-

періалістські» союзи. Припустимо, що *всі* імперіалістські держави складуть союз для «мирного» поділу названих азіатських країн, — це буде «інтернаціонально-об'єднаний фінансовий капітал». Фактичні приклади такого союзу є в історії ХХ століття, наприклад, у відносинах держав до Китаю ¹⁸⁰. Постає питання, чи «мислимо» припустити, при умові збереження капіталізму (а саме таку умову передбачає Каутський), щоб такі союзи були некороточасними? щоб вони виключали незгоди, конфлікти і боротьбу в усяких і в усіх можливих формах?

Досить ясно поставити питання, щоб на нього не можна було дати іншої відповіді крім негативної. Бо при капіталізмі немислима інша основа для поділу сфер впливу, інтересів, колоній та ін., крім як урахування *сили* учасників дільби, сили загальноекономічної, фінансової, військової і т. д. А сила змінюється неоднаково у цих учасників дільби, бо *рівномірного* розвитку окремих підприємств, трестів, галузей промисловості, країн при капіталізмі бути не може. Півстоліття тому Німеччина була жалюгідним нікчемством, якщо порівняти її капіталістичну силу з силою тодішньої Англії; те саме — Японія в порівнянні з Росією. Через десяток-другий років чи «мислимо» припустити, щоб лишилося незмінним співвідношення сили між імперіалістськими державами? Абсолютно немислимо.

Тому «інтерімперіалістські» або «ультраімперіалістські» союзи в капіталістичній дійсності, а не в пошлій міщанській фантазії англійських попів або німецького «марксиста» Каутського, — в якій би формі ці союзи не укладались, чи в формі однієї імперіалістської коаліції проти другої імперіалістської коаліції, чи в формі загального союзу *всіх* імперіалістських держав — є неминуче лише «передишками» між війнами. Мирні союзи підготовляють війни і в свою чергу виростають з воєн, обумовлюючи одно одне, породжуючи перемену форм мирної і немирної боротьби з *одного і того ж* ґрунту імперіалістських зв'язків і взаємовідносин всесвітнього господарства і всесвітньої політики. А премудрий Каутський, щоб заспокоїти робітників і примирити

їх з соціал-шовіністами, які перейшли на сторону буржуазії, *відриває* одну ланку єдиного ланцюга від другої, відриває сьогоднішній мирний (і ультраімперіалістський — навіть ультра-ультраімперіалістський) союз *усіх* держав для «заспокоєння» Китаю (згадайте придушення боксерського повстання¹⁸¹) від завтрашнього немирного конфлікту, який підготовляє після-завтра знову «мирний» загальний союз для поділу, припустимо, Туреччини *і т. д. і т. д.* Замість живого зв'язку періодів імперіалістського миру і періодів імперіалістських воєн Каутський підносить робітникам мертву абстракцію, щоб примирити їх з їх мертвими вождями.

Американець Хілл у своїй «Історії дипломатії в міжнародному розвитку Європи» намічає в передмові такі періоди новітньої історії дипломатії: 1) ера революції; 2) конституційний рух; 3) ера «торгового імперіалізму» * наших днів. А один письменник ділить історію «всесвітньої політики» Великобританії з 1870 року на 4 періоди: 1) перший азіатський (боротьба проти руху Росії в Середній Азії в напрямі до Індії); 2) африканський (приблизно 1885—1902) — боротьба з Францією за поділ Африки («Фашода» 1898 — на волосок від війни з Францією); 3) другий азіатський (договір з Японією проти Росії) і 4) «європейський» — головним чином проти Німеччини **. «Політичні сутички передових загонів розігруються на фінансовому ґрунті», — писав ще в 1905 р. банковий «діяч» Ріссер, вказуючи на те, як французький фінансовий капітал, оперуючи в Італії, підготовляв політичний союз цих країн, як розгорталась боротьба Німеччини й Англії за Персію, боротьба всіх європейських капіталів за позики Китаєві та ін. Ось вона — жива дійсність «ультраімперіалістських» мирних союзів в їх нерозривному зв'язку з просто імперіалістськими конфліктами.

Затушовування найглибших суперечностей імперіалізму Каутським, яке неминуче перетворюється в

* David Jayne Hill. «A History of the Diplomacy in the international development of Europe», vol. I, p. X.

** Schilder, назв. тв., 178.

прикрашування імперіалізму, не проходить безслідно і на критиці політичних властивостей імперіалізму цим письменником. Імперіалізм є епоха фінансового капіталу і монополій, які всюди несуть прагнення до панування, а не до свободи. Реакція по всій лінії при всяких політичних порядках, крайнє загострення суперечностей і в цій сфері — результат цих тенденцій. Особливо загострюється також національний гніт і прагнення до анексій, тобто до порушень національної незалежності (бо анексія є не що інше, як порушення самовизначення націй). Гільфердінг слушно відзначає зв'язок імперіалізму із загостренням національного гніту: «Щодо нововідкритих країн,— пише він,— там капітал, що ввозиться, посилює суперечності і викликає постійно зростаючий опір народів, які пробуджуються до національної самосвідомості, проти прихідців; опір цей легко може вирости в небезпечні заходи, спрямовані проти іноземного капіталу. Докорінно революціонізуються старі соціальні відносини, руйнується тисячолітня аграрна відособленість «позаісторичних націй», вони втягуються в капіталістичний вир. Сам капіталізм мало-помалу дає підкореним засоби і способи для визволення. І вони висувають ту мету, яка колись здавалась європейським націям найвищою: створення єдиної національної держави, як знаряддя економічної і культурної свободи. Цей рух до незалежності загрожує європейському капіталові в його найцінніших областях експлуатації, які обіцяють найбільш блискучі перспективи, і європейський капітал може вдержувати панування, лише постійно збільшуючи свої військові сили» *.

До цього треба додати, що не тільки у нововідкритих, але і в старих країнах імперіалізм веде до анексій, до посилення національного гніту і, значить, також до загострення опору. Заперечуючи проти посилення політичної реакції імперіалізмом, Каутський лишає в тіні питання, яке стало особливо насущним, про неможливість єдності з опортуністами в епоху імпері-

* «Фінансовий капітал», 487.

алізму. Заперечуючи проти анексій, він надає своїм запереченням такої форми, яка найменш прикра для опортуністів і найлегше прийнятна для них. Він звертається безпосередньо до німецької аудиторії і все ж затушовує якраз найбільш важливе і злободенне, наприклад, що Ельзас-Лотарінгія є анексією Німеччини. Для оцінки цього «ухилу думки» Каутського візьмемо приклад. Припустимо, японець осуджує анексію Філіппін американцями. Постає питання, чи багато хто повірить, що це робиться через ворожість до анексій взагалі, а не з бажання самому анексувати Філіппіни? І чи не доведеться визнати, що «боротьбу» японця проти анексій можна вважати щирою і політично чесною виключно в тому разі, якщо він повстає проти анексії Кореї Японією, якщо він вимагає свободи відокремлення Кореї від Японії?

І теоретичний аналіз імперіалізму у Каутського і його економічна, а також політична критика імперіалізму *наскрізь* пройняті абсолютно непримиримим з марксизмом духом затушовування і згладжування найбільш корінних суперечностей, прагненням за всяку ціну відстояти єдність з опортунізмом в європейському робітничому русі, яка нині руйнується.

Х. ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Ми бачили, що за своєю економічною суттю імперіалізм є монополістичний капіталізм. Уже цим визначається історичне місце імперіалізму, бо монополія, яка виростає на ґрунті вільної конкуренції і саме з вільної конкуренції, є перехід від капіталістичного до вищого суспільно-економічного укладу. Треба відзначити особливо чотири головних види монополій або головних проявів монополістичного капіталізму, характерних для розглядуваної епохи.

По-перше, монополія виросла з концентрації виробництва на дуже високому ступені її розвитку. Це — монополістські союзи капіталістів, картелі, синдикати, трести. Ми бачили, яку величезну роль вони відіграють в сучасному господарському житті. На початок ХХ

століття вони здобули цілковиту перевагу в передових країнах і якщо перші кроки на шляху картелювання були раніше пройдені країнами з високим охоронним тарифом (Німеччина, Америка), то Англія з її системою вільної торгівлі показала лише трохи пізніше той же основний факт: народження монополій з концентрації виробництва.

По-друге, монополії привели до посиленого захоплення найважливіших джерел сировини, особливо для основної, і найбільш картельованої, промисловості капіталістичного суспільства: кам'яновугільної і залізобудівної. Монополістичне володіння найважливішими джерелами сирових матеріалів страшенно збільшило владу великого капіталу і загостило суперечність між картельованою і некартельованою промисловістю.

По-третє, монополія виросла з банків. Вони перетворилися із скромних посередницьких підприємств у монополістів фінансового капіталу. Яких-небудь три—п'ять найбільших банків будь-якої з найпередовіших капіталістичних націй здійснили «особисту унію» промислового і банкового капіталу, зосередили в своїх руках розпорядження мільярдами і мільярдами, які становлять більшу частину капіталів і грошових доходів цілої країни. Фінансова олігархія, яка накладає густу сітку відносин залежності на всі без винятку економічні й політичні установи сучасного буржуазного суспільства,— ось найрельєфніший прояв цієї монополії.

По-четверте, монополія виросла з колоніальної політики. До численних «старих» мотивів колоніальної політики фінансовий капітал додав боротьбу за джерела сировини, за вивіз капіталу, за «сфери впливу» — тобто сфери вигідних угод, концесій, монополістичних прибутків та ін.— нарешті за господарську територію взагалі. Коли європейські держави займали, наприклад, своїми колоніями одну десяту частину Африки, як це було ще в 1876 році, тоді колоніальна політика могла розвиватися немонополістично за типом, так би мовити, «вільно-захватного» зайняття земель. Але коли $\frac{9}{10}$ Африки були захоплені (на 1900 рік), коли весь світ було

поділено, — настала неминуче ера монопольного володіння колоніями, а значить, і особливо загостреної боротьби за поділ і за переділ світу.

Наскільки загострив монополістичний капіталізм усі суперечності капіталізму, загальновідомо. Досить вказати на дорожнечу і на гніт картелів. Це загострення суперечностей є наймогутнішою рушійною силою перехідного історичного періоду, який почався з часу остаточної перемоги всесвітнього фінансового капіталу.

Монополії, олігархія, прагнення до панування замість прагнень до свободи, експлуатація все більшої кількості маленьких або слабих націй невеликою жменькою найбагатших або найсильніших націй — все це породило ті відмінні риси імперіалізму, які змушують характеризувати його як паразитичний або загниваючий капіталізм. Дедалі рельєфніше виступає, як одна з тенденцій імперіалізму, створення «держави-рантьє», держави-лихваря, буржуазія якої живе все більше з вивозу капіталу і «стрижки купонів». Було б помилкою думати, що ця тенденція до загнивання виключає швидке зростання капіталізму; ні, окремі галузі промисловості, окремі верстви буржуазії, окремі країни проявляють в епоху імперіалізму з більшою або меншою силою то одну, то другу з цих тенденцій. В цілому капіталізм незмірно швидше, ніж раніше, зростає, але це зростання не тільки стає взагалі більш нерівномірним, але нерівномірність проявляється також зокрема в загниванні найсильніших капіталом країн (Англія).

Про швидкість економічного розвитку Німеччини автор дослідження про німецькі великі банки Ріссер говорить: «Не надто повільний прогрес попередньої епохи (1848—1870) відноситься до швидкості розвитку всього господарства Німеччини і зокрема її банків у дану епоху (1870—1905) приблизно так, як швидкість руху поштової карети доброго старого часу відноситься до швидкості сучасного автомобіля, який мчить так, що стає небезпечним і для того, хто безтурботно йде пішки, і для самих осіб, що їдуть в автомобілі». В свою чергу цей надзвичайно швидко вирослий фінансовий капітал саме тому, що він так швидко виріс, не від того,

щоб перейти до більш «спокійного» володіння колоніями, які мають бути захоплені, шляхом не тільки мирних засобів, у багатших націй. А в Сполучених Штатах економічний розвиток за останні десятиріччя йшов ще швидше, ніж у Німеччині, і якраз *завдяки* цьому паразитичні риси новітнього американського капіталізму виступили особливо яскраво. З другого боку, порівняння хоч би республіканської американської буржуазії з монархічною японською або німецькою показує, що найбільша політична відмінність дуже ослаблюється в епоху імперіалізму — не тому, щоб вона була взагалі не важлива, а тому, що мова йде в усіх цих випадках про буржуазію з певними рисами паразитизму.

Одержування монопольно-високого прибутку капіталістами однієї з багатьох галузей промисловості, однієї з багатьох країн і т. п. дає їм економічну можливість підкуповувати окремі прошарки робітників, а тимчасово і досить значну меншість їх, привертаючи їх на сторону буржуазії даної галузі або даної нації проти всіх інших. І посилений антагонізм імперіалістських націй з-за поділу світу посилює це прагнення. Так створюється зв'язок імперіалізму з опортунізмом, — зв'язок, який виявився найраніше і найяскравіше в Англії внаслідок того, що деякі імперіалістичні риси розвитку спостерігались тут значно раніше, ніж в інших країнах. Деякі письменники, наприклад Л. Мартов, люблять відмахуватись від факту зв'язку імперіалізму з опортунізмом в робітничому русі — факту, який нині особливо сильно впадає в очі, — за допомогою «казенно-оптимістичних» (в дусі Каутського і Гюїсманса) міркувань такого роду: справа противників капіталізму була б безнадійна, коли б саме передовий капіталізм вів до посилення опортунізму або коли б саме найкраще оплачувані робітники були схильні до опортунізму і т. п. Не треба себе обманювати відносно значення такого «оптимізму»: це — оптимізм відносно опортунізму, це — оптимізм, який служить для прикриття опортунізму. Насправді ж особлива швидкість і особлива огидність розвитку опортунізму зовсім не є гарантією тривкої його перемоги, як швидкість розвитку злогокісного

нариву на здоровому організмі може лише прискорити проривання нариву, звільнення організму від нього. Найбільш небезпечні в цьому відношенні люди, які не бажають зрозуміти, що боротьба з імперіалізмом, коли вона не зв'язана нерозривно з боротьбою проти опортунізму, є пуста і брехлива фраза.

З усього сказаного вище про економічну суть імперіалізму випливає, що його доводиться характеризувати, як перехідний або, точніше, умираючий капіталізм. Надзвичайно повчально в цьому відношенні, що ходячими словечками буржуазних економістів, які описують новітній капіталізм, є: «переплетення», «відсутність ізольованості» і т. п.; банки є «підприємства, які щодо своїх завдань і щодо свого розвитку не мають чисто приватногосподарського характеру, а все більше виростають із сфери чисто приватногосподарського регулювання». І той же самий Ріссер, якому належать останні слова, з надзвичайно серйозним виглядом заявляє, що «провіщення» марксистів відносно «усуспільнення» «не здійснилось»!

Що ж виражає це словечко «переплетення»? Воно схоплює лише найбільш помітну для ока рисочку процесу, який відбувається у нас перед очима. Воно показує, що спостерігач перелічує окремі дерева, не бачачи лісу. Воно по-рабському копіює зовнішнє, випадкове, хаотичне. Воно викриває у спостерігачеві людину, яка придавлена сировим матеріалом і зовсім не розбирається в його смислі й значенні. «Випадково переплітаються» володіння акціями, відносини приватних власників. Але те, що лежить в підкладці цього переплетення, — те, що становить основу його, є мінливі суспільні відносини виробництва. Коли велике підприємство робиться гігантським і планомірно, на основі точного обліку масових даних, організує доставку первісного сирового матеріалу в розмірах: $\frac{2}{3}$ або $\frac{3}{4}$ всього необхідного для десятків мільйонів населення; коли систематично організується перевезення цієї сировини до найзручніших пунктів виробництва, віддалених іноді на сотні й тисячі верст один від одного; коли з одного центру розпоряджаються всіма стадіями послідовної

обробки матеріалу аж до одержання цілого ряду різновидів готових продуктів; коли розподіл цих продуктів відбувається за одним планом між десятками і сотнями мільйонів споживачів (збут гасу і в Америці і в Німеччині американським «Газовим трестом»);— тоді стає очевидним, що перед нами усупільнення виробництва, а зовсім не просте «переплетення»;— що приватногосподарські і приватновласницькі відносини становлять оболонку, яка вже не відповідає змістові, яка неминуче повинна загнити, якщо штучно відтягати її усунення,— яка може лишатися в гниючому стані порівняно довгий (в найгіршому разі, якщо вилікування від опортуністичного нариву затягнеться) час, але яка все ж неминуче буде усунена.

Захоплений поклонник німецького імперіалізму Шульце-Геверніц покликає:

«Якщо кінець кінцем керівництво німецькими банками лежить на дюжині осіб, то їх діяльність уже тепер важливіша для народного блага, ніж діяльність більшості державних міністрів» (про «переплетення» банків, міністрів, промисловців, рантє тут вигідніше забути...) «...Якщо продумати до кінця розвиток тих тенденцій, які ми бачили, то виходить: грошовий капітал нації об'єднаний в банках; банки зв'язані між собою в картель; капітал нації, який шукає вміщення, відлився в форму цінних паперів. Тоді здійснюються геніальні слова Сен-Сімона: «Теперішня анархія у виробництві, яка відповідає тому фактові, що економічні відносини розгортаються без одноманітного регулювання, повинна поступитися місцем організації виробництва. Спрямовувати виробництво будуть не ізольовані підприємці, які не залежать один від одного і не знають економічних потреб людей; ця справа перебуватиме в руках певної соціальної установи. Центральний комітет управління, який матиме можливість оглядати широку область соціальної економії з вищої точки зору, регулюватиме її так, як це корисно для всього суспільства, і передаватиме засоби виробництва в підходящі для цього руки, а особливо дбатиме про постійну гармонію між виробництвом і споживанням. Ї установи

ви, які включили певну організацію господарської праці в коло своїх завдань: банки». Ми ще далекі від здійснення цих слів Сен-Сімона, але ми перебуваємо вже на шляху до їх здійснення: марксизм інакше, ніж уявляв його собі Маркс, але тільки по формі інакше» *.

Нічого сказати: хороше «спростування» Маркса, яке робить крок назад від точного наукового аналізу Маркса до догадки — хоч і геніальної, але все ж тільки догадки, Сен-Сімона.

* «Grundriß der Sozialökonomik», 146.